

OCJENE I PRIKAZI

Esad Duraković, ARAPSKA STILISTIKA U BOSNI. AHMED SIN HASANOV BOŠNJAK O METAFORI, Orijentalni institut, Sarajevo 2000., 127 str.

O posebnom mjestu metafore u sistemu tropa svjedoči i činjenica da je ona i u najnovijim stilističkim i retoričkim radovima nerijetko perifrastički imenovana *kraljicom figura*. Upravo po prvom slovu riječi metafora nazivali su sebe možda najpoznatiji savremeni retoričari Dubois, Edeline, Klinkenberg i dr., autori *Opće retorike* (Paris 1970), poznatiji kao *grupa μ*. Osim toga, u novije vrijeme naglašava se da je potreba za metaforizacijom u samoj biti jezika - jezik, tvrdi se, putem metafore bilježi dotad neotkrivene odnose među stvarima. U svakodnevnoj komunikaciji, u znanosti, u mišljenju općenito, metafora služi i da bi se premostio jaz između starog (poznatog) i novog (koje još nema ime), ona je način da nešto vidimo kao nešto drugo; u krajnjoj liniji, načini metaforizacije zapravo su oblici spoznaje. Ipak, i pored velikog zanimanja za ovaj trop, čini se da su njegova priroda i efekti što ih on proizvodi još nepotpuno shvaćeni. Gotovo bi se moglo učiniti da metafora neuhvatljivo izmiče pred svakim istraživanjem, želeći sačuvati vlastitu tajnu i ljepotu što proističe iz te začudnosti.

Nema zato sumnje da je pojava knjige *Arapaska stilistika u Bosni. Ahmed sin Hasanov Bošnjak o metafori* Esada Durakovića od velikog značaja za čitav niz

književnoteorijskih i znanstvenih disciplina kod nas, ali i izvan Bosne i Hercegovine. Uloga te knjige najmanje je dvostruka: prije svega, ona svjedoči o razvijenosti klasične arapske stilistike kod nas i o sjajnim znanstvenim rezultatima Bošnjaka koji su se njome bavili. S tim u vezi posebno je zanimljivo da je ovdje predloženi *Komentar* al-Samarqandijevog *Traktata o metafori* po riječima E. Durakovića "u bošnjačkoj baštini na orijentalnim jezicima jedini rad koji je u cijelosti posvećen samo jednoj stilskoj figuri". Drugo, može se smatrati da predgovor Esada Durakovića i, možda još i više, njegovi autorski komentari kao svojevrsni *Komentar Bošnjakovog Komentara*, njegov *metakomentar*, predstavljaju veoma ozbiljnu, znanstveno utemeljenu, modernu studiju o metafori, izuzetno rijetku u bosanskohercegovačkoj novijoj teoriji književnosti i lingvistici. Namjerno ovdje naglašavam njen značaj za obje discipline, s obzirom na minucioznu analizu pojedinih tipova metafore kako sa formalno-strukturalnog kriterija, tako i sa aspekta ispitivanja ekspresivne, tj. stilogene uloge koju oni imaju.

Može se reći da se knjiga sastoji od četiri dijela koja se međusobno nadopunjavaju, tvoreći jedinstvenu cjelinu o metafori:

1. tekst E. Durakovića *Arapaska stilistika kao zasvođena znanost*,
2. integralni, originalni tekst Komentara "Bisera", autora Ahmeda sina Hasanova Bošnjaka, sa nizom

napomena i fusnota iz pera priređivača i prevodioca,

3. prijevod *Oplemenjivanje dragulja (Komentar "Traktata o metafori")*, čiji su dio opširni komentari i pojašnjenja Esada Durakovića,
4. rječnik lingvističkih i književno-teorijskih termina koji se javljaju u tekstu.

U prvome dijelu autor daje informativan kritički osvrt na klasičnu arapsku stilistiku, naglašavajući njezinu filološku utemeljenost, kao i primarno usmjerenje na poučavanje vještini govorenja i pisanja, a manje na ispitivanje stilskih efekata i njihove estetske vrijednosti. Takva je stilistika, ukazuje E. Duraković, bila normativna disciplina, čiji je ideal bilo sistematiziranje i klasificiranje već zatečenih znanja, pa su stoljećima pisani kompendiji i komentari, i to prvenstveno u edukacijske svrhe. Ovdje se može uspostaviti paralela i sa tradicionalnom retorikom u zapadnom civilizacijskom krugu, koja je imala sličnu sudbinu i doživjela pad zbog svoje isključive taksonomske usmjerenosti. Klasičnu arapsku stilistiku čine specifičnom upravo zgusnuti, lakonično pisani komentari i kompendiji, čija je lakoničnost ponekad išla tako daleko da je tekst postajao teško razumljiv, hermetičan. Sam način pisanja komentara, horizontalno nadovezivanje teksta komentara na originalni tekst, Duraković slikovito i uvjerljivo tumači principom mozaika, principom arabeske, "koji je u duši, ili koji jest sama duša orijentalno-islamske književnosti", te se "uvjerljivo nameće i u ovoj vrsti intelektualne aktivnosti".

Prijevod Bošnjakovog *Komentara* sa napomenama priređivača slijedi nakon izvornika. Naslov *Komentara* prevodilac je preveo, po vlastitim riječima, slobodno, ali u skladu sa autorovim intencijama, kao *Oplemenjivanje dragulja*. Takav naslov, koji i sam predstavlja metaforu što se dalje u strukturi rada razvija kao nizanje bisera "u tri veće

ogrlice", tj. tri poglavlja sa biserima kao potpoglavljima, donosi tekstu neophodnu lepršavost, razdraganost i čitatelju zorno pokazuje kakve efekte stvara metafora i u znanstvenom tekstu.

Sam Bošnjakov tekst, a svakako i al-Samarqandijev koji predstavlja njegovu bazu, svjedoči o razvijenosti formalnih kriterija u analizi stilskih figura. Naime, razmatranje metafore i njena podjela na tipove i podtipove zasnovani su upravo na formalno-strukturnim kriterijima. Prema tim kriterijima Bošnjak razlikuje nekoliko varijacija ovoga tropa, tako da se izdvaja eksplicirana metafora, zatim imaginarna i aludirajuća, dok po strukturi metafora može biti deverbalna i neverbalna, odnosno prosta, proširena i dopunjena. U ovom smislu Bošnjakov *Komentar* može se smatrati zanimljivim sa stanovišta savremene lingvističke analize tropa, u kojoj se također kao najvažniji kriterij navodi struktura tropa, naravno, u kombinaciji sa njihovim semantičkim obilježjima. Činjenica da je metafora u *Komentar* "Traktata o metafori" shvaćena široko, kao trop koji obuhvata i metonimiju i sinegдохu, nije nedostatak toga teksta, budući da i u najnovijim retoričkim i stilističkim radovima zapadnog civilizacijskog kruga postoji i takvo njezino tumačenje, kao centralnoga tropa kome su podređeni svi ostali tropi.

Prijevodu Esada Durakovića treba odati posebno priznanje, i to iz više razloga. Prije svega, valjalo je uspješno dekodirati tekst, a uz to i podijeliti rad na poglavlja i potpoglavlja (dovoljno je napomenuti da original nema nijednog novog reda ili interpunkcijskog znaka). Drugu teškoću predstavljali su termini - prevodilac je složenu terminologiju uspio učiniti aktualnom, bliskom današnjem čitatelju. Dovoljno je kao ilustraciju navesti uspješna rješenja kakva su termini *sredstvo* i *sadržaj*, koji su potpuno usklađeni sa terminima u savremenoj retorici i stilistici. Ovo se posebno

odnosi na termin *kontekst-riječ*. Pod ovim se terminom podrazumijeva riječ, odnosno jezični znak, čiji je zadatak da spriječi doslovno, bukvalno shvatanje metafore, odnosno da signalizira kako je riječ o figurativnoj upotrebi toga jezičnoga znaka. Prevodiočevo rješenje i tumačenje toga termina spadaju u ključna mjesta teksta, koja mogu imati važnu ulogu i u budućim radovima književnih teoretičara o metafori. Posebnu složenost predstavljalo je prevođenje samih metafora kojima Ahmed sin Hasanov Bošnjak ilustrira svoj tekst. Naime, riječi koje grade metaforu u arapskom jeziku nemaju uvijek potpune adekvate u bosanskom jeziku, tako da je uvijek pravi podvig pronaći metaforu koja najpotpunije čuva sve tanahne nijanse originala.

Komentari i napomene E. Durakovića omogućavaju lakše razumijevanje Bošnjakovog i al-Samarqandijevog teksta, a naročito se uspješnim mogu ocijeniti detaljne analize pojedinih metafora. Kao primjer može se navesti tumačenje metafore "Kandže smrti probole su ga" (napomena 101), gdje se pokazuje kako proširenje metafore dovodi do svojevrsne *metaforizacije metafore*, tj. do dvostruke figurativnosti iskaza. Jedno od najzanimljivijih mjesta svakako je razmatranje odnosa poređenja i metafore. Metafora i poređenje, naime, od Aristotela nadalje proučavaju se kao srodni tropi, pri čemu se metafora obično smatra skraćenim poređenjem (istina, P. Ricoeur, jedan od najistaknutijih teoretičara metafore, kreće od obrnute perspektive i poređenje promatra kao proširenu metaforu). Dopunjujući al-Samarqandijevo polazište, E. Duraković sjajno uočava da poređenje uvijek implicira i *razlikovanje* poredbenih korelata, potencira ga i tako zaustavlja intenzificiranje, dok je metafora potpuno lišena razlikovanja - "u poletnom oslobođanju stega poređenja ona se intenzivira do poistovjećivanja". Svakako je

vrijedna pažnje Durakovićeve tvrdnja da je osnovni i krajnji cilj metafore intenzifikacija, što ovaj trop zbližava sa figurama i tropima intenzifikacije, tj. pojačavanja. Bilo bi zanimljivo dalje razraditi ovu tvrdnju i pokazati koliko ona mijenja uobičajeno insistiranje na slikovitosti kao osnovnom cilju metafore. Sličnim vrijednim zapažanjima obiluju i drugi autorski komentari, tako da rukopis otvara niz tema za buduće teoretičare metafore kod nas, ali i šire.

Potrebno je također ukazati na već prepoznatljiv individualni stil Esada Durakovića, koji uspješno kombinira znanstvenu utemeljenost u pristupu problemu i zavidnu erudiciju sa slikovitošću i ponekad esejističkom ekspresivnošću, pa i metaforičnošću. Ako bismo prihvatili Aristotelovu misao da je najveći uspjeh vladati metaforom, ali da se jedino to ne može naučiti od drugoga, "to je obilježje posebne obdarenosti, jer da bi se stvarale dobre metafore, treba posjedovati oko vično da uoči sličnosti" (cit. prema Richards, I. A. *The Philosophy of Rhetoric*, Oxford, 1936), onda se može reći da je Esad Duraković ovim rukopisom pokazao kako posjeduje te neophodne osobine i za analizu metafore i za njihovo stvaranje.

Na osnovu svega izloženoga slijedi da knjiga Esada Durakovića *Arapska stilistika u Bosni - Ahmed sin Hasanov Bošnjak o metafori* predstavlja izuzetno vrijedan tekst koji ne samo da je značajan zato što prikazuje istaknuto djelo bošnjačke baštine na orijentalnim jezicima nego predstavlja i istinski doprinos teoriji figura, teoriji književnosti i općoj stilistici. Riječ je o knjizi koja čitatelju daruje užitek u druženju sa metaforom i koja, odgonetajući tajnu metafore, pokazuje da njena ljepota i jeste u potrazi za tom tajnom.

Marina Katnić-Bakaršić

Esad Duraković, ARAPSKA STILISTIKA U BOSNI. AHMED SIN HASANOV BOŠNJAK O METAFORI, Orijentalni institut, Sarajevo 2000., 127 str.

U bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj literaturi prava su rijetkost studije o stilskim figurama. Izuzetak u tome smislu čini knjiga *Gradacija* (1998.) Marine Katnić-Bakaršić i zato svaka studija u kojoj se teorijski tretiraju stilski izražajna sredstva predstavljaju pravu dragocjenost u našoj znanosti o književnosti. To i jeste jedan od razloga zbog kojega je Marina Katnić-Bakaršić u svojoj recenziji istaknula veliki teorijski značaj knjige *Arapska stilistika u Bosni. Ahmed Sin Hasanov o metafori* Esada Durakovića (izd. Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.): "Nema sumnje da je pojava knjige *Arapska stilistika u Bosni... Esada Durakovića od velikog značaja za čitav niz književno-teorijskih i naučnih disciplina kod nas, ali i šire. Njena je uloga najmanje dvostruka. Prije svega, ona svjedoči o razvijenosti klasične evropske stilistike kod nas i o sjajnim znanstvenim rezultatima Bošnjaka koji su se njome bavili (...). Drugo, može se smatrati da predgovor E. Durakovića i, možda još više, njegovi autorski komentari, kao svojevrsni komentar Bošnjakovog Komentara, njegov metakomentar, predstavlja veoma ozbiljnu, naučno utemeljenu studiju o metafori, izuzetno rijetku u bosanskohercegovačkoj novijoj teoriji književnosti i lingvistici".*

Zaista, Durakovićeve knjige je jedinstvena u našoj znanosti o književnosti, jer sobom sublimira nekoliko naučnih disciplina: orijentalistiku (ili bolje rečeno književnu arabistiku), kritičku stilistiku, teoriju književnosti, metodologiju proučavanja književnosti, teoriju prevođenja i lingvistiku. Ovakva multidisciplinarno zasnovana studija tražila je od autora da potpuno odustane od pozitiv-

ističke metodologije svojstvene našoj filološkoj orijentalistici, ali istovremeno Duraković nije htio isključivo "robovati" niti jednoj književno-historijskoj ili književnoteorijskoj metodi. Prije bi se moglo reći da je on pribjegao jednoj vrsti metodologijskoga pluralizma utemeljenog na prikupljanju i opisu građe na jednoj i njezinoj valorizaciji i interpretaciji na drugoj strani. Specifičnost Durakovićeve autorskog rukopisa očituje se kroz najmanje dvije činjenice: prvo, što je on prevoditelj izvornog Bošnjakovog rukopisa "Oplemenjivanje dragulja. Komentar Traktata o metafori", i drugo, što je on istovremeno i tumač, komentator istog rukopisa i pisac studioznog predgovora u kojemu je morao obrazložiti poetiku i historiju arapske stilistike, njezin utjecaj na bošnjačke učenjake, te na koncu, obrazložiti i teoriju i poetiku same metafore kao univerzalnog izražajnog sredstva.

U uvodnom dijelu predgovora kojega je naslovio sa: "Arapska stilistika kao zasvođena znanost" Esad Duraković je pokušao ukazati na scijentističko-poetičku strogost arapske stilistike kao normativne znanstvene discipline koja se formirala i razvijala u "horizontima već stvorenih egzemplarnih vrijednosti". Duraković promatra i tumači stilistiku kao poetičku i znanstvenu disciplinu koja se konstituirala metodom indukcije i sljedstveno tome morala je poprimiti "karakter normativnosti, jer svoju građu predstavlja kao potpuno uzornu". Imajući u vidu štetan utjecaj tako manifestirane normativnosti na razvoj ukupne arapske književnosti, Esad Duraković traga za uzrocima izrazite kanoniziranosti temeljnih književnih disciplina i moguć odgovor nalazi u premoći klasične filologije u povijesti znanosti o književnosti u arapsko-islamskom kulturnom krugu, te tvrdi da je filologija "presudno utjecala na razvoj književne povijesti, historije književnosti, poetike, stilistike, književne kriti-

ke - uopće, na razvoj književnih disciplina, pa prema tome i književnosti same, koju - vrednujući je autoritativno kriterijima filologije - snažno usmjerava prema prošlosti, u podražavanje i dekadencu" (str. 11).

S druge strane, razvoj arapske stilistike Duraković dovodi u neraskidivu vezu sa pojmom srednjevjekovnoga adaba, nekom vrstom naslijeđenih odgojno-obrazovnih normi, kojeg Duraković metodološki izjednačava sa samim pojmom filologije, te donosi veoma poticajan kritički sud o teleološkoj zasnovanosti stilističke metode:"...- a to znači da je (arapska stilistika, op. M. Dž.) na temelju filološkog zahvatanja zatečene književne građe gotovo egzaktnom metodom evidentirala temeljna pravila krasnorječivosti (al-balaga) i stilske figure koje je zatim obrazložila i postavila kao obrasce" (str. 12). Time je posredno u arapskoj poeziji nametnut ideal naučnosti i estetike zasnovan na tradicionalizmu i normiranju "precizno razrađenih i konačno fiksiranih pravila stiliziranog izraza", te je sljedstveno tome arapska stilistika prigrlila sebi status privilegirane i autoritarne poetičko-scijentističke discipline.

Upravo u tome Esad Duraković i vidi njezinu najveću metodologijsku manjkavost - u klasicističkoj zasvođenosti, sputanosti metodama klasične filologije i u zatvorenosti spram novih metodoloških iskustava koja dolaze iz zapadnoga kulturno-civilizacijskog kruga. Te manjkavosti Esad Duraković otkriva i u al-Samarqandijevom Kompendiju i Bošnjakovom Komentaru toga Kompendija "koji pripadaju krajnjim dometima klasične arapske stilistike" i predstavljaju "trijumf klasicizma". Međutim, Esad Duraković ne želi samo deskribirati ili dekonstruirati ova dva stilistička komentara, već ih nastoji nadgraditi modernim o vlastitim poimanjima metafore, čime njegova studija izlazi izvan uskih okvira arabistike i lingvo-

stilistike, pretačući se u komparativističku, hermeneutičku studiju o univerzalnom značenju metafore i specifičnostima njezina mjesta kako u općoj arapskoj stilistici, tako i u komentarima jednoga arapskog i jednoga bošnjačkog učenjaka. Pri tome Duraković naglašava da je nemoguće preslikavati naša današnja shvaćanja metafore u srednji vijek, niti je, obratno, prihvatljivo historijsko relativiziranje sistema vrijednosti unutar kojega se može promatrati metafora kao univerzalni trop.

U drugom dijelu svoga predgovora Esad Duraković spominje i ostale bošnjačke autore koji su pisali na arapskome jeziku o arapskoj stilistici. To su uglavnom bila djela udžbeničkoga karaktera, a kao najznačajnije autore Duraković ističe Hasana Kafiju Pruščaka, Muhameda Musića Allameka, Mustafu Ejubovića-Šejha Juju, Mahmuda Damađa. Što je posebno važno, Esad Duraković ukazuje da su ti bošnjački autori pisali o arapskoj stilistici na najvećoj naučnoj razini i akcentira pri tom četiri metodološka kvaliteta u njihovim radovima: besprijekoran arapski jezik koji je u ono vrijeme bio svjetski jezik znanosti; izbor i tumačenje najvrednijih stilističkih djela, čime su dokazivali svoju naučnu referentnost makar su poticali iz rubnih dijelova islamske civilizacije; vrhunska pojmovna i terminološka aparatura kojom su se koristili, te na kraju referencijalnost u arapskoj literaturi onoga doba.

U trećem dijelu predgovora Esad Duraković se zadržava na pojašnjenju metodoloških postulata u komentiranju Bošnjakovog Traktata otvarajući prostor za polemiku i dalje metakomentarisanje: "U skladu s Bošnjakovom tradicijom, njegovi komentari se smještaju linearno, horizontalno se nadovezuju na prototekst, a moji komentari - kao metakomentar - smještaju se u popdnožne napomene, premda njihov (nužni) obim problematizira takav status. U svakom

slučaju, gajim uvjerenje da je najveća vrijednost ovakve vrste radnji upravo u integralnom prijevodu teksta koji treba da omogući drugim čitaocima - onima koji ne poznaju jezik izvornika - da sami izvode zaključke i nude komentare, da dovršavaju autorske elipse, čak da - eventualno - polemiziraju s autorom i komentatorovim tekstom" (str. 28).

Posebnu pažnju Duraković posvećuje definiciji i poimanju metafore u arapskoj stilistici i u modernoj zapadno-evropskoj teoriji književnosti. U tome smislu on insistira na terminološkom nijansiranju, kako u evropskom (*metafora* - prenošenje), tako i u arapskom nazivlju (*istiara* - pozajmljivanje), mada i u jednoj i u drugoj tradiciji osnovno značenje ovoga tropa jeste skraćeno poređenje. Međutim, insistiranje na sličnostima po Durakovićevom mišljenju nužno bi vodilo u simplifikaciju, te je metod "tanahnog diferenciranja" između arapskoga izvornika i zapadno-evropskih adekvata bio jedan od ključnih Durakovićevih postulata u prevodenju i komentiranju Bošnjakovog teksta. Poseban problem za Durakovića je predstavljalo i prevodenje termina iz arapskoga izvornika na bosanski jezik u kojemu je često bilo gotovo nemoguće pronaći leksičke adekvate za pojedine arapske riječi, što ovu studiju čini posebno primamljivom za one koji se bave prevodenjem arapskoga jezika na bosanski i obratno. Imajući u vidu leksičke i semantičke specifičnosti dvaju jezika (arapskoga i bosanskog) i osobenost Bošnjakovog komentatorskog rukopisa, Esad Duraković je pribjegao metodi metakomentarisanja teksta, objašnjavajući to nejasnošću izvornoga teksta samom prirodom metajezika kao osnove komentatorskog žanra, vremenskom distancom između trenutačne recepcije i vremena nastanka Bošnjakovog teksta, te zbog brojnih grešaka u originalnom tekstu tzv. istanbulskog izdanja. Otuda su bile nužne interven-

cije prevoditelja u izvornom tekstu, jer još nije pronađen njegov autograf.

Pokušajmo sada, u granicama maksimalno sužene kompetencije onoga koji ne poznaje arapski jezik, tek akcentirati i taksativno nabrojati osnovne značajke Durakovićevih metakomentara u fustotama prijevoda teksta "Oplemenjivanje i dragulja. Komentar Traktata o metafori" Ahmeda Sina Hasanova Bošnjaka, nadajući se da će stručna lica izvršiti detaljniju analizu ovoga izuzetnog kritičkog djela, a pri tome mislimo prvenstveno na naše orijentaliste.

Da bismo bili što pregledniji i koncizniji u nizanju Durakovićevih metakomentara, odlučili smo se da razvrstamo ključne pojmove u prevoditeljskom rukopisu, kako bi ukazali na temeljne elemente njegovog metakomentatorskog fenotipa. Između ostalog, Esad Duraković, kao prevoditelj i metakomentator, sa svoje hermeneutičke osmatračnice posebno ukazuje na slijedeće pojmove: 1. naslov djela, 2. osobeno atribuiranje uz potpisivanje autora - tzv. tophos afektirane skromnosti, 3. uvodno zahvaljivanje Allahu i blagosiljanje, 4. Bogupripadajuća zahvala, 5. donošenje salavata na Božijeg Poslanika, 5. ključne riječi u metafori, npr. qarina, nazama, ili tumačenje specifičnih sintagmi, npr. "srebro vode", 6. različita čitanje pojedinih riječi, što označuje i posve različitu semantiku riječi, 7. višeznačenjske riječi, npr. *al-magaz*, 8. igre riječima, 9. aludirajuće i imaginarne metafore i općenito vrste metafora, 10. poredbeni korelati, 11. neprevodiva igra u domenu terminologije, 12. odnos metafora -poređenje, 13. preimućstvo arapske terminologije i inferiornost bosanskih termina u odnosu na arapske, 14. višestruko poređenje u jednom primjeru ili poređenje razvijeno u dvovrsnu metaforu, 15. isticanje procesa metaforizacije, 16. primjeri za govorne trope, 17. kontekst kao ključni elemenat metafore itd.

Prosto zadivljuje Durakovićeve verziranost i upućenost u oba ova aspekta, pa će doista biti zanimljivo vidjeti hoće li se neko usuditi komentirati Durakovićeve meta-komentare i elaboracije o metafori, sigurno prve takve vrste u našoj znanosti o književnosti. U svakom slučaju, nama ostaje posebno zadovoljstvo što smo dobili jednu ovakvu knjigu, koja je ujedno i naučna studija i stručni i književni prijevod i kojom se znatno obogaćuje cjelokupna bošnjačka i bosanskohercegovačka kultura.

Muhidin Džanko

Fatma Erkman-Akerson, Şeyda Özil, TÜRKÇEDE NİTELEME SIFAT İŞLEVLI YAN TÜMCELER, Simurg, İstanbul 1998., 359 str.

Rijetka je prilika da se pojavi knjiga koja se bavi sintaksom turskog jezika. Stoga raduje da je izdavačka kuća "Simurg" iz Istanbula objavila knjigu pod naslovom *Determinacija u turskom - Zavisne rečenice u funkciji atributa* u kojoj su se dvije autorice, inače profesori njemačkog jezika, pozabavile jednim područjem turske sintakse. Već ovakav naslov koji sadrži sintagmu "zavisna rečenica" privlači pažnju svih onih koji su upućeni u sintaksu turskog jezika. Jer, klasifikacija turskih rečenica je tema kojoj turkolozi prilaze na različite načine, pa postoje krupna razmišljanja već oko podjele i imenovanja, osobito složenih rečenica. Stoga se odmah nameće pitanje koju su klasifikaciju slijedile autorice ove knjige, odnosno šta one smatraju zavisnom rečenicom.

Autorice ove knjige kao rečeničnu granicu uzimaju svaki onaj gl. oblik, finitni ili infinitni, pomoću kojega se

može iskazati neko zbivanje ili stanje (str. 59). Stoga su za njih iskazi kao što je *Mehmet gelince Ayşe odadan dışarı çıktı. Senin geleceğini Ayşe söyledi. Senin gelmen bizi sevindirdi. Ayşe'nin aldığı elmalar çürüdü*, složene rečenice u kojima je predikat hipotakse izražen infinitnim gl. oblikom. Infinitni gl. oblik u funkciji predikata hipotakse može biti različit po svojoj strukturi; to može biti oblik koji je nepromjenljiv bez obzira na subjekat hipotakse, (*gelince*, ili pak oblik koji gradi genitivnu vezu *isim tamlaması*) sa svojim subjektom, tj. vršiocem radnje sadržane u infinitnom gl. obliku (str. 61). Dakle, autorice knjige koju ovdje prikazujemo zavisnom rečenicom u turskom jeziku smatraju takav iskaz koji je semantički ekvivalentan zavisnoj rečenici s veznikom i finitnim gl. oblikom u indoevropskim jezicima, bez obzira da li je predikat hipotakse u turskom izražen finitnim ili infinitnim gl. oblikom. Zavisna rečenica sa infinitnim predikatom u rečeničkoj cjelini preuzima na sebe određenu funkciju koju autorice nazivaju "vanjskosintaktičkom osobinom zavisne rečenice", pa u gornjim primjerima zavisne rečenice imaju funkciju priloga, objekta, zatim subjekta i atributa. Budući da je predikat zavisne rečenice njezin upravni član prema kojemu se ravnaju ostali dijelovi zavisne rečenice, autorice ovaj odnos između predikata i drugih dijelova zavisne rečenice nazivaju "unutarsintaktičkom osobinom zavisnih rečenica". Jer, tumače one, dijelovi zavisne rečenice ne stoje u vezi sa dijelovima glavne rečenice nego sa svojim predikatom (str. 62).

Ovdje zadana tema su "zavisne rečenice u funkciji atributa" u turskom jeziku, dakle onaj tip "zavisnih rečenica" koje determiniraju ime. O dosadašnjim istraživanjima ove teme, o tradicionalističkom, strukturalističkom i funkcionalnom pristupu, autorice su dale koristan pregled u prvom dijelu svoje

knjige. Tako čitalac lahko može pratiti na koji način autorice pristupaju zavisnim rečenicama u funkciji atributa.

Načini determiniranja imena u turskom jeziku objašnjeni su polazeći od jednostavnih determinatora kao što su pridjevi (*Sarısın kızlar güneşten çabuk etkilenir. Şuradaki kıızı tanıyor musun?*) i imenice (*Komşunun kıızı evlendi.*), sve do determiniranja izraženog zavisnom rečenicom. U ovoj knjizi tema analize nije determiniranje imena izraženo zavisnom rečenicom sa predikatom u finitnom gl. obliku (*O kıız, ki hiç gülmezdi, sonunda güldü.*) nego onaj tip determiniranja zavisnim rečenicama u kojima funkciju predikata nosi gl. ime, particip ili proparticip. (*Dün bize gelen kıız kitapçıda çalışıyor. Ayşe'nin kitabı verdiği kıızı arıyorum.*). Kako su gl. imena veoma raširena kategorija riječi u turskom jeziku, autorice su pristupile njihovoj klasifikaciji na slijedeći način: U prvu grupu one ubrajaju participe i proparticipe (-en, -miş, -ecek, -eceği, -diği) u značajnoj mjeri čuvaju svoje gl. osobine i pomoću kojih se mogu graditi zavisne rečenice. U drugu grupu svrstavaju imena izvedena iz glagola koja su uglavnom izgubila sposobnost da grade zavisnu rečenicu (*çal-ar saat, tanı-dık yüz, yaz-ma kitap, engelle-yici unsurlar, asi-li resim, kör ol-ası adam*). U treću grupu ubrajaju klasu imena koja su izvedena iz glagola, ali su izgubila gl. osobine i prerasla u pridjeve (*at-ık, utan-gaç*). I ova klasifikacija pojašnjava čitaocu da je tema analize u ovoj knjizi prva grupa ovdje obrađenih imena izvedenih iz glagola. Ovaj dio knjige ujedno predstavlja morfološku obradu participa i proparticipa. U sintaktičkoj obradi zavisnih rečenica u funkciji atributa autorice kroz veliki broj primjera i uz detaljno objašnjenje obrađuju:

a) Ovaj tip zavisnih rečenica u funkciji subjekta u rečeničkoj cjelini (*Haslanmış patates balığın yanında iyi gider.*), te u funkciji bližeg objekta (*Dün*

size gelen kıızı ben daha önce de görmüştüm.) i daljeg objekta (*Simava girecek öğrenciden kimlik istenir.*).

b) funkciju determiniranog člana u odnosu na zavisnu rečenicu koji može biti njegov subjekat (*Kızı gören öğretmen ..., kimyacı olan müdür...*), bliži objekat (*Öğretmenin gördüğü kıız...*), dalji objekat (*Ayşe'nin aradığı kıza paket verdim. Ayşe'nin korktuğu köpek gene geldi. /> Ayşe köpekten korkuyor./*) ili dopuna (*Ayşe'nin oturduğu ev satılmış. /> Ayşe evde oturuyor./*).

U obradi zavisnih atributskih rečenica na nivou teksta ističu se njihove dvije važne funkcije:

a) funkcija izdvajanja dijela iz skupa, odnosno funkcija stvaranja novog i privremenog pojma (*Çocuk bakım ister. / Ailesinden ayrı yaşayan çocuk...*) kad je zavisna atributska rečenica neophodna za ostvarenje komunikacije;

b) funkcija epiteta skupa, kad zavisna atributska rečenica kao već poznati sud dodatno determinira skup (*Memeli hayvanlar grubuna giren kediler etoburdur.*) i kad ona nije neophodna za potpuno ostvarenje komunikacije; zavisna atributska rečenica je u ovom slučaju samo dodatna informacija.

Determinirani član kojemu je determinator zavisna atributska rečenica istovremeno pripada i glavnoj i zavisnoj rečenici.

Iz aspekta glavne rečenice determinirani član može se analizirati s obzirom na vrstu riječi. Analiza pokazuje da zavisnom atributskom rečenicom mogu biti determinirane vlastite, zajedničke, složene imenice; poimenični pridjevi; zamjenice; brojevi. Ovdje je posebno pažnja posvećena pitanju u kojim se situacijama gl. imenica može determinirati zavisnom atributskom rečenicom. Ukazano je, naime, na razliku između gl. imenice koja je izgubila svoje gl. osobine i stekla uvjete da bude determinirana na ovaj način (*Arka*

sokağa bakan çıkış...) i gl. imenice koja u rečeničkoj cjelini zadržava svoje gl. osobine pa ne može biti determinirana zavisnom atributskom rečenicom (**Ayşe'nin bu sınavı zor olan kazanması...*).

Također, iz aspekta glavne rečenice determinirani član može se analizirati i prema svojoj strukturi. Analiza pokazuje da on može biti jednočlan; da to mogu biti različiti tipovi imenskih fraza; pridjevske fraze; postpozicijske sintagme. Zavisnom atributskom rečenicom determinirani član može biti i elemenat koji pripada nekoj drugoj zavisnoj rečenici (*Dün sözleştiği doktorun biraz sonra geleceğini söyledi.*).

Poseban slučaj predstavljaju rečenice u kojima je determinirani član izostavljen (*Dün aldığı elma... /Dün aldığı elma...*). Autorice skreću pažnju da u ovim slučajevima glavna rečenica ostaje bez jednoga svoga člana, što je moguće samo onda kad je izostavljeni član poznat na nivou makrokonteksta.

Kod analize determiniranog člana iz aspekta zavisne rečenice polazište je (pro)particip budući je on upravni član zavisne rečenice. Ovako posmatran determinirani član može funkcionirati kao cjelina, pa takav cjelovit postaje istovremeno član glavne rečenice (*Dün bize gelen (bu) (serseri) kız...*). Međutim, determinirani član može imati prirodu analitičke veze, pa se u slučaju determiniranja zavisnom atributskom rečenicom cijepa, jedan njegov dio biva upućen u glavnu rečenicu, dok drugi dio mora ostati u granicama zavisne rečenice (*Dün kardeşi bize gelen kız...*). Tipovi determiniranog člana utvrđuju se na osnovu ishodišnih rečenica (*Bu serseri kız dün bize geldi. Kızın kardeşi dün bize geldi.*). Posebno je zanimljivo pitanje determiniranja zavisnom atributskom rečenicom imeničkog elementa u frazeološkim izrazima (*Çocuğu deniz tuttu.*) kao i dijelova sintagmi koje predstavljaju semantičku cjelinu (*dilin kemiği, anasının kuzusu*). U prvom slučaju

mogućnost determiniranja stoji u vezi sa kategorijom određenosti; atributskom zavisnom rečenicom može se determinirati elemenat ishodišne rečenice koji nosi kategoriju određenosti (*Deniz tutan çocuk... *Çocuğu tutan deniz...*). U drugom slučaju nemoguće je determiniranje zavisnom atributskom rečenicom (**Kemiği olmayan dil...*).

Analiza mogućnosti determiniranja zavisnom atributskom rečenicom onih dijelova ishodišne rečenice koji nisu u funkciji subjekta ili objekta također daje zanimljive rezultate. Npr. mogućnost da se determinira element *cadde* u rečenici *Caddeden otobüs geçiyor.* je *Otobüs geçen cadde...* dok determinacija tipa *Su otobüsün geçtiği cadde...* pretpostavlja drugačiju ishodišnu rečenicu s obzirom na kategoriju određenosti subjekta ishodišne rečenice.

Kako uvođenje proširene gl. osnove u ishodišnu rečenicu mijenja odnos među njenim elementima (npr. rečenica *Adam kadına kızdı.* naspram rečenice *Kadın adamı kızdırdı.*) mijenja se i način determiniranja istoga elementa u ovim različitim rečenicama (*Adamın kızdığı kadın ...* naspram *Adamı kızdıran kadın...*).

Zavisne atributske rečenice tipa *Çok gülen ağlar. Sahte pasaport düzenleyenler yakalandı.*, u kojima je izostavljen determinirani član autorice su nazvale "posebnom determinacijom: posebnim tipom zavisnih rečenica u funkciji atributa". Za razliku od gore spomenutih slučajeva izostavljanja determiniranog člana (*Dün aldıkları ...*) kada je determinirani član poznat iz konteksta, kod ovdje navedenih primjera i ne osjeća se potreba da se determinirani član eksplicira. Njihov zamišljeni determinirani član je ime općeg značenja (*kişi, herkes, şey, yer...*). Naime, ovdje je sam način determiniranja izveo determinirajući član koji je novi pojam. Stoga je cilj ove "posebne determinacije" da izvede novi pojam, novo ime, a

ne da determinira već postojeće ime. Za razliku od atributskih zavisnih rečenica koje nekom radnjom determiniraju postojeći pojam, posebna determinacija dovodi u takvu vezu radnju sa općim pojmom da oni objedinjeni postaju jedinstven pojam.

Zbog prirode gl. participa i pro-participa u turskom jeziku ograničena je mogućnost da se pomoću njih izraze kategorija gl. vremena, kategorija gl. vida i gl. modaliteta. Stoga je zanimljiva analiza u kojoj mjeri sva ova značenja sadržana u finitnom gl. vremenu u ishodišnoj rečenici mogu biti pokrivena (pro)participima, a u kojim se slučajevima u zavisnu rečenicu mora uvesti novi član u cilju tačnog prenošenja iskaza. (*Bir yanlış yapmışım. O yanlış herkesi birbirine kattı. / Farketmeden yaptığım o yanlış herkesi birbirine kattı.*)

Ovdje smo nastojali ukazati na nekoliko zanimljivih tema obrađenih u iscrpnoj analizi "zavisne rečenice u funkciji atributa u turskom jeziku". Važno je napomenuti da posljednji dio ove knjige sadrži pregled svih načina determiniranja u turskom jeziku kako onih koji su izraženi uz pomoć gl. oblika, tako i onih determinatora koji ne sadrže gl. oblik. Ovaj pregled određuje i mjesto zavisnih atributskih rečenica sa predikatom izraženim gl. (pro)participom u odnosu na druge vrste zavisnih rečenica koje u rečeničkoj cjelini imaju funkciju determiniranja. Budući da autorice ovdje daju sintaktičku analizu svih onih iskaza u turskom jeziku koje smatraju zavisnom rečenicom, ovo poglavlje ima posebnu vrijednost.

Kako se poslije svakoga poglavlja na jednoj do dvije stranice daje sažetak u vezi sa pitanjima analiziranim u tom dijelu knjige, "Završna zapažanja" i nisu uobičajeni zaključak koji objedinjuje sve dijelove knjige nego sadrže mišljenje autorica o smjeru koji bi trebalo dati budućim istraživanjima, kao i

njihova pozitivna i negativna iskustva u vezi s radom na ovoj temi. Zanimljivo je da ovdje, između ostalog, autorice skreću pažnju na odsustvo komunikacije među istraživačima kako onima izvan Turske, tako i onima u Turskoj, što bez sumnje otežava rad i ima posljedice na rezultate istraživanja. Na kraju knjige nalazi se iscrpna "Bibliografija".

Knjiga *Determinacija u turskom - Zavisne rečenice u funkciji atributa* zanimljiv je i koristan tekst za stručnjake, osobito lingviste koji se bave turskim jezikom, za one koji turski podučavaju kao maternji ili strani jezik, za studente turkologije, ali i za studente drugih jezika. Njezin je kvalitet ne samo u iscrpnoj i vješto vođenoj analizi nego i u jasnom, preglednom i preciznom prikazivanju teme. Iako posvećena jednom području turske gramatike, ova knjiga ulazi u mnoga pitanja turske sintakse i nudi odgovore na dileme ili pak ovdje iznesenim stavovima čitaoca podstiče na razmišljanje o turskoj sintaksi.

Kerima Filan

Doğan Aksan, ANLAMBİLİM
KONULARI VE TÜRKÇENİN
ANLAMBİLİMİ, Engin Yayınevi,
Ankara 1998., 232 str.

Već u antičkom periodu otpočinju različite rasprave o značenjima riječi, o sinonimiji, homonimiji, metaforici jezika i sličnim temama. Dakle, otpočinje interes za teme kojima se danas u lingvistici uglavnom bavi semantika. Za početak nastajanja semantike, u današnjem značenju te riječi, uglavnom se uzimaju radovi njemačkog gramatičara K. H. Reisiga (1792-1829). Do njenog terminološkog i znanstvenog utemeljenja i uobličjenja dolazi tek krajem 19. i početkom 20. stoljeća, sa radovima

Charlesa Piercea (1839-1914) i Rudolfa Karnapa (1891-1970). U rječnicima lingvističkih termina primjećujemo mnoštvo naziva za različite vrste semantike, kao što su: *statička ili opisna / deskriptivna / sinkrona semantika, dinamička / evolutivna / dijahronijska semantika, strukturna semantika, filozofska semantika, sociološka semantika, opća semantika, funkcionalna semantika* i sl. (Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb, 1969, II, 356). Zavisno od pristupa predmetu semantike, kao i od modela jezičke analize, semantika se razvija i samostalno i pod utjecajem različitih lingvističkih pravaca, tako da su termini strukturalistička, generativna semantika i slični, već odomaćeni u modernoj lingvistici.

U Ankari je 1998. godine izašla iz štampe za studente jezika zanimljiva knjiga koja nosi naslov *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (Semantičke teme i semantika turskog jezika). Autor je knjige Doğan Aksan. U predgovoru autor napominje da je knjiga rezultat dugogodišnjega lingvističkog istraživanja u oblasti semantike i da ima za cilj podstaknuti mlade lingviste na istraživanje novih "semantičkih obzorja" turske lingvistike.

Iza predgovora slijedi sadržaj knjige, koji pruža cjelovitu sliku poglavlja i tematskih jedinica u knjizi. Uvodni dio (Giriş; 13-23) sastoji se iz tri manje cjeline: a) Ljudski jezik (İnsan dili); b) Jezičke studije i semantika (Dil çalışmaları ve anlambilim); i c) Jezik kao sistem i njegovi "podsistemi" (Bir dizge /sistem olarak dil ve alt dizgeleri). Autor u uvodnome dijelu pokušava ukazati na različite kriterije podjele semantike na vrste, različito njeno razumijevanje u različitim lingvističkim pravcima, kao i na mjesto semantike u ukupnome "sistemu" jezika koji je predmet semantičkoga proučavanja.

U prvom poglavlju (Sözcük anlambilimi; 27-94) autor izravno prelazi na objašnjenje važnijih pitanja i pojmova iz oblasti semantike, kao što su: *značenjske jedinice u jeziku* (Dilde anlamlı birimler), *signifikacija* (kavramlaştırma /anlamlama), sa posebnim osvrtom na teoriju Ferdinanda de Saussurea po tom pitanju, zatim *semantičko polje riječi, semantički markeri* (anlam belirleyicileri), *semantičko ograničavanje izbora/selekciona restrikcija* (seçim sınırlanması), *elementi semantičke razlikovnosti* (anlam ayırıcıları) i slično. Potom se bavi *osnovnim, denotativnim* (temel anlam ögesi), odnosno *referencijalnim* (göndergesel) i *konotativnim* (duygusal anlam) značenjem riječi, *polisemijom* (çok anlamlılık), *figurativnim značenjem* (mecazi anlam), *sporednim značenjem* (yan anlam), *prenesenim značenjem* (aktarmalar), *pomjeranjem semantike u frazemima, metonimijom, sinegdohom, sinonimijom, kontekstualnim značenjem* (bağlamsal anlam), *kolo-kacijskim značenjem* i *analizom diskursa*. U istom poglavlju Doğan Aksan objašnjava pojmove *leksičke sinonimije* (eş anlamlılık) i *antonimije* (ters anlamlılık), kao i pojmove *akcionsart / manner of action* (kılımlı) i *aspekt* (görünüş). Poglavlje završava opisom različitih načina pomjeranja značenja riječi, kao što su: *semantičko proširenje /semantička ekstenzija* (anlam genişlemesi), *semantičko sužavanje/semantička restrikcija* (anlam daralması), *generalizacija* (genelleşme) i sl.

U drugom poglavlju (Türkçenin sözcük anlambilimi açısından görünümü; 97-136) Aksan, iz perspektive turskoga jezika, pokušava objasniti iste pojmove i pojave koje je naveo i objasnio u prethodnome poglavlju. Treće poglavlje bavi se općim pitanjima rečenične semantike, pitanjima koja početkom šezdesetih godina 20. stoljeća sve više postaju predmetom proučavanja u radovima brojnih lingvista unutar različit-

ih lingvističkih pravaca. Aksan govori i o faktorima koji pospješuju ispravno razumijevanje rečenice, kao što su: poznavanje teme govora i okolnosti u kojima se odvija, individualna uključenost u govornu situaciju, kulturološka razina komunikacije, sociološka uvjetovanost govora i sl. Kada govori o semantici rečenice, u prvi plan stavlja knjigu *Syntactic Structures* (N. Chomsky), knjigu koja je, po njemu, "revolucionarno" pokrenula brojna pitanja i podstakla različite studije ponajprije iz područja rečenične semantike. Aksan naglašava da je transformativno-generativna teorija, bez obzira što je u praksi vrlo teško primjenjiva na gramatički sistem turskoga jezika, ipak vrlo značajna sa semantičkog aspekta zato što ukazuje na moguću semantičku analizu rečenice na principu njene dubinske (*tur. derin yapı*) i površinske strukture (*tur. yüzeysel yapı*). Premda je Chomsky u svojim prvim radovima težište stavio na sintaktičku analizu jezika, nakon radova koje je pisao kao odgovor na pisanje Katza i Fodora (1963) i Katza i Posta (1964), svoje donekle izmijenjeno viđenje istih sintaksičkih nedoumica dao je u djelu *Aspects of Syntacs*, čime otpočinje razvoj tzv. *interpretativne semantike* (*tur. yorumlayıcı anlambilim*). Generativni semantičari (Lakoff, Mc Cawley, Ross itd.) ostavili su iza sebe velik broj radova iz oblasti rečenične semantike. Nakon objašnjenja osnovnih pojmova iz tekstualne lingvistike koji se tiču i rečenične semantike, uz navođenje interesantnih primjera u turskome jeziku, Doğan Aksan nastavlja pisati o *temi* (konu) i *remi* (yorum), *govornom aktu* (sözylem), *pojmovima u pragmatici*, *gramatici zavisnosti* (bağımlılık dilbilgisi), *valenciji* (birleşim değeri), *gramatici valencije* (değerlilik dilbilgisi), *padežnoj gramatici* (durum dilbilgisi), kao i o *tematskim ulogama* u rečenici (*agens / eyleyen, sredstvo / araç, izvor / kaynak,*

cilj / hedef, mjesto / yer, vrijeme / zaman). Slijede kraće temetske cjeline o rečeničnoj sinonimiji i antonimiji, kao i o različitim morfosintaksičkim elementima koji determiniraju rečeničnu semantiku.

Četvrto poglavlje, "Türkçenin Tümce Anlambilimi Açısından Özellikleri" (169-222), ustvari je najzanimljivije sa aspekta proučavanja rečenične semantike u turskome jeziku. Sadrži veliki broj tematskih cjelina. U prvoj tematskoj cjelini "Türkçenin Tümce Anlabilimindeki Etkileyen Başlıca Sözdizimi Özellikleri" autor govori o bitnim "sintaksičkim osobitostima koje utječu na rečeničnu semantiku u turskome jeziku", kao što su: a) *sintaksička fleksibilnost* (sözdiziminin esnekliği); b) osoben način građenja složene rečenice (*nominalizacija / adlaştırma, adjektivizacija, adverbijalizacija* i sl.); c) relativno rijetka upotreba ličnih zamjenica, d) osoben način tvorbe nekih vrsta atributa; e) upotreba "predikativne" kopule - DIR (koşaç - DIR); i f) *aglutinativnost* (bağlantılılık) turskog jezika na gotovo svim jezičkim razinama kao opća osobitost tog jezika. O navedenim sintaksičkim osobitostima turskog jezika, bitnim za rečeničnu semantiku, Aksan detaljnije piše u narednim tematskim cjelinama, i što je vrlo zanimljivo, za ilustraciju i objašnjavanje tih pojava i osobitosti navodi veliki broj primjera. On također analizira značenja onih nastavaka koji ukazuju na vrijeme i način vršenja određene radnje, semantiku gerundiva u turskoj rečenici, pomjeranje značenja unutar rečenice različitom upotrebom upitne zamjenice MI, osobitosti inverzivne (devrik) rečenice, semantičku restrikciju upotrebom dvostruke negacije u turskom jeziku, kao i neke druge načine sužavanja rečenične semantike. Interesantan je i Aksanov osvrt na intenzifikaciju (pekiştirme) uslovno-pogodbenog značenja rečenice, iskazivanje pretpostavke, (ne)mogućnosti i

vjerovatnoće radnje u rečenici, kao i osvrt na iskazivanje indiferentnosti prema rezultatima radnje za koju se pretpostavlja da bi se mogla desiti u budućnosti i slične pojave semantičke naravi.

Radovi i knjige koje je koristio Doğan Aksan, kao izvore za pisanje svoje studije o pitanjima semantike općenito i semantike turskog jezika (225-232), svojom aktualnošću potvrđuju da autor prati najnovija kretanja u modernoj lingvističkoj semantici, a sama knjiga svjedoči o naporu autora da se ta dostignuća što uspješnije primijene i u analizi turskoga jezika.

Adnan Kadrić

Cemal Mihiçoğlu, SÖZCÜKLERİN ÖYKÜSÜ, Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996., 539 str.

Priče su od davnina privlačile ljudsku pažnju i radoznalost. Pred nama je jedna zanimljiva priča o onome što tka i tvori svaku priču. Priča o riječima... To nije obična pripovijest o običnim riječima. To je priča o nastanku novih riječi u turskom jeziku. Pripovjedač Džemal Mihçioglu ujedno je i njihov tvorac. U ovoj pomalo neobičnoj knjizi, ili pomalo neobičnom rječniku, on nam pripovijeda o tome kako je i zašto tvorio i predlagao nove riječi (počev od 1975. godine) i kakva je bila njihova daljnja sudbina: kakve su bile reakcije, gdje su se i u kojoj mjeri počele koristiti.

Dat ćemo za pravo autoru kada u uvodu kaže da je knjiga zanimljiva kako s lingvističkog, tako i sa sociolingvističkog aspekta. S jedne strane ona pokazuje mogućnosti turskog jezika kad je u pitanju tvorba novih riječi, a s druge, osvjetljava više od pola stoljeća dugu

tendenciju purifikacije, tj. čišćenja turskog jezika od stranih riječi, prvenstveno arapskog i perzijskog porijekla. Novina koju zatičemo kod Mihiçoğlua jeste podjednako zastupljeno zamjenjivanje posuđenica iz evropskih jezika turskim neologizmima.

U skoro 500 novokovanica nalazimo zanimljive i neobične primjere novih riječi tvorenih kako morfološki (pomoću sufiksa), tako i putem slaganja (stvaranje složenica). No, ne smijemo zaboraviti ni prisutno uvođenje zaboravljenih izvornih turskih riječi i kalkiranje. Nekoliko primjera iz knjige dat će jasniju sliku o kakvom radu je riječ.

Umjesto arapske riječi "adalet" (pravda) autor predlaže riječ "türe" uz obrazloženje da je to izvorna, turska riječ koju nalazimo još u *Divan-ı Lügat-it Türk*. Tako bi "Adalet Bakanlığı" sada bilo "Türe Bakanlığı" (Ministarstvo pravosuđa). Ovaj prijedlog uvršten je u novo prošireno izdanje *Türkçe Sözlük* (1983).

Francusku riječ "avukat" autor zamjenjuje turskom izvedenicom "savunman". Tvorbena analiza bi polazila od glagola "savunmak" (braniti, štiti) na čiju bi se osnovu po analogiji s drugim riječima poput "öğretmen", "yönetmen" dodao sufiks -man (koji služi za izvođenje imenica koje označavaju profesiju). To bi onda značilo "onaj koji brani" što i jeste funkcija advokata. Ova izvedenica našla je svoje mjesto u *Özleştirme Kılavuzu* (Türk Dil Kurumu, 1978).

Na isti način autor je izveo i riječ "sağaltman" (onaj koji "ozdravljuje") umjesto riječi "doktor" koja je u turski ušla preko francuskog jezika. Riječ je u *Hekimlik Terimleri Kılavuzu* opisana kao ekvivalent engleskoj riječi "therapist".

U sljedećem primjeru autor je pribjegao kalkiranju. Složenica "biyosfer" (biosfera, *franc.* biosphere) doslovno je prevedena na turski i glasi "dirimiyuvar",

gdje "dirim" ima značenje "bio" (od grčkog *bios* – život) a "yuvar" znači sfera, lopta. Kako je riječ novijeg datuma (1991. godina), autor nam ništa ne govori o njenoj sudbini (ona, vjerovatno, tek treba da se desi).

Na isti način je za riječ "coğrafya" (geografija) predložena riječ "yerey-bilim". Spomenimo još jedan zanimljiv primjer: umjesto "deodoran" (što na latinskom jeziku znači "onaj koji otklanja miris") imamo turski ekvivalent "kokusavar", a po analogiji s "uçak-savar, yıldımsavar".

Na isti način autor je skovao riječ "kirsöken" (onaj koji otklanja, istjeruje prljavštinu) kao ekvivalent latinskoj riječi "detergent" izvedenoj iz glagola "detergere" (otirati, čistiti). Ona bi zamijenila posuđenicu "deterjan".

Zanimljiv je i prijedlog kojim bi se zamijenila internacionalna riječ "film", a to je neologizam "izit". Tvorbeno analiza koju autor daje polazi od osnove "iz" (trag) na koju se dodaje sufiks - it (što je, inače, manje produktivan deverbalni sufiks za izvođenje imenica).

Pažnju privlači i autorov prijedlog "döngel" kojim bi se zamijenila arapska riječ "saat" (sat). Prema njegovim riječima, kao mehanička sprava sat sadrži kazaljku koja se vraća (dönmek) i dolazi (gelmek) na isto mjesto.

Ovo je samo jedan djelić primjera predstavljenih u knjizi koja priča priču o novim riječima. Većina njih postoji i traje samo u Mihičoğluovom radu. Ostaje pod znakom pitanja da li će neke od njih doživjeti svoju primjenu u govoru. Uostalom, to je tema za neku drugu priču.

Sabina Bakšić

Hanka Vajzović, **ORIJENTALIZMI U KNJIŽEVNOM DJELU - LINGVISTIČKA ANALIZA**, Sarajevo 1999., 407 str.

Poznato je da jedan značajan sloj leksičkog blaga u našem jeziku čine lekseme koje potječu iz orijentalnih jezika - turskog, arapskog i perzijskog. Ove su lekseme prešle u naš jezik u periodu snažne i intenzivne interferencije između bosanskog / hrvatskog / srpskog i turskog jezika.

Posuđenice iz orijentalnih jezika obrađivane su u više naučnoistraživačkih radova koji analiziraju naš jezik iz različitih aspekata. Studija Hanka Vajzović predstavlja značajan prilog ovoj temi. Autorica je za cilj svoga istraživanja postavila sagledavanje mjesta i prirode orijentalizama u b/h/s književnom djelu kroz sveobuhvatnu lingvističku analizu. Analizu je sprovedla na materijalu literarnog teksta nastalog u periodu između dva svjetska rata. Obim književnoumjetničkih djela izabranog vremenskog razdoblja, kao i mnogobrojnost orijentalizama, uvjetovali su ograničavanje građe, pa se autorica opredijelila za djela deset pisaca različitih nacionalnosti sa bosanskohercegovačkog terena i deset pisaca sa preostalog jezičkog područja bivšeg sh/hs jezika. Prikupljeni materijal, pored osnove za lingvističku analizu, nudi i mogućnost uspostavljanja paralela o zastupljenosti i frekvenciji orijentalizama na relaciji bh pisci i ostali pisci, zatim na relaciji nacionalno markiranih pisaca (Bošnjaci, Hrvati, Srbi) jednih naspram drugih, i najzad svaki pisac zasebno u međusobnom poređenju (str. 23). U lingvističkoj je analizi Hanka Vajzović obradila različite pojave kod orijentalizama u našem jeziku, od leksičkih (str. 31-87), preko fonetsko-fonoloških (str. 89-132) i morfemsko-morfoloških (str. 134-163) do semantičkih (str. 165-213).

Autorica se u ovoj studiji opredijelila za termin "orijentalizmi". Ona je, naime, ostavila po strani termin "turcizmi" koji je do sada bio više u upotrebi. Polazeći od činjenice da je samo jedan dio ove leksike porijeklom iz turskog jezika, a veliki njen dio potječe iz arapskog i perzijskog jezika, autorica smatra prihvatljivijim termin "orijentalizmi". Terminom "orijentalizmi" autorica istovremeno upućuje čitaoca da je ona u svoju analizu uključila i obradu nekih pitanja, kao što su etimologija i uspostavljanje veze između modela i replike, koja su općenito u istraživanju posuđenica kompleksna. Jer posuđena leksema se u jeziku primaocu adaptira uzusima tog jezika transformirajući se, više ili manje, na fonetsko-fonološkom, na morfemsko-morfološkom ili na semantičkom nivou, a nekada i na svakome od njih. Posuđena leksema u ovom procesu adaptacije dobiva novo fonetsko, morfološko i/ili semantičko ruho, pa se svojim vrijednostima u jeziku primaocu udaljava od modela iz kojeg se razvila. Ovakve promjene otežavaju uspostavljanje veze između replike i modela i utvrđivanje porijekla ispitivane lekseme. Kod orijentalizama su tumačenje etimologije i rekonstrukcija modela složeni zadaci pred istraživačem i zbog njihove različitosti s obzirom na to iz kojeg jezika vode porijeklo. Oni orijentalizmi koji su porijeklom iz turskog jezika imali su direktan prelazak iz jezika davaoca u jezik primalac. Ali, za leksiku koja je arapskog ili perzijskog porijekla, turski je jezik posrednik u ovom procesu međujezičkog posuđivanja. Ove su lekseme najprije bile izložene procesu adaptacije turskom jezičkom sistemu kroz transfonemizaciju, transmorfemizaciju i/ili semantičko uobličavanje, pa su u većini slučajeva u tom obliku prešle u naš jezik. U našem su jeziku ove lekseme bile izložene sekundarnoj adaptaciji, koja je opet mogla biti sprovedena kroz transfonemi-

zaciju, transmorfemizaciju i semantičko usklađivanje sa ovim jezičkim sistemom.

S obzirom na to da je proces interferencije između turskog i našeg jezika bio dugotrajan, orijentalizmi su ulazili na različite načine. One lekseme koje su prihvaćene preko pisanog jezika i posredstvom bilingvalnih govornika mogle su zadržati oblik blizak izvornom pa su i lakše prepoznatljive. Ali, orijentalizmi su kod nas više preuzimani usmenim nego pismenim putem, obično posredstvom monolingvalnih govornika i preko narodnog govora (str. 93). Takve su lekseme svoj oblik zasnivale na ortopskom utisku, dok je njihova ortografska slika bivala nepoznata. Stoga su one mogle promijeniti svoj oblik u jeziku primaocu i dalje se interpretirati u tom novom obliku. Osim toga, dugotrajnost procesa interferencije između b/h/s i turskog jezika, i različiti načini posuđivanja stvorili su mogućnost da jedna leksema bude posuđena više puta i to sa različitim fonetskim, morfološkim i/ili semantičkim vrijednostima. Sve su ovo važni momenti koje istraživač treba imati na umu da bi došao do valjanog rezultata.

Izuzimajući "Predgovor" (str. 9-10), "Uvod" (str. 11-29) i "Zaključna razmatranja" (str. 215-227), te listu literature (str. 231-240), listu skraćenica (str. 241) i najzad imenski i pojmovni registar (str. 243-258), koji su popratni dijelovi studije, ostala poglavlja, raspoređena prema temama kako smo gore naveli, čine njezin centralni dio.

U poglavlju o leksičkim pojavama kod orijentalizama u našem jeziku autorica je ponudila u brojevima i procentima izražene detaljne liste o zastupljenosti orijentalizama u korpusu prema različitim kriterijima: prema regionalnoj i, za BH, prema nacionalno-konfesionalnoj uslovljenosti upotrebe orijentalizama; prema tematskoj uslovljenosti njihove upotrebe; prema kompe-

tenciji kôda svakog pisca zasebno. U ovom je poglavlju čitaocima ponuđena još pojmovna klasifikacija orijentalizama (zanimanja, predmeti, hrana i piće, životinje i biljke, materijali, arhitektura i građevinski materijali, nazivi vezani za upravu, apstraktne imenice, sakralna leksika), te klasifikacija prema statusu orijentalizama u jeziku primaocu koja obuhvata: a) frekvenciju ove leksike kod pisaca; b) regionalnu distribuciju orijentalizama i njihovu zastupljenost prema nacionalnoj pripadnosti pisaca; c) funkcionalnost orijentalizama u jeziku primaocu što podrazumijeva njihovu klasifikaciju s obzirom na (ne)postojanje adekvatnih sinonima. Klasifikacija orijentalizama prema drugim kriterijima u ovoj je studiji raspoređena na sljedeći način: alfabetska klasifikacija sadržana je u posebnom poglavlju koje je priloženo na kraju studije; klasifikacija prema vrstama riječi uključena je u analizu na morfološkoj razini; klasifikacija orijentalizama prema gramatičkim nivoima i prema stepenu i načinu integracije proteže se kroz cijeli rad. U ovom poglavlju o leksičkim pojavama autorica je također obradila mjesto orijentalizama u našim rječnicima i upoređujući svoju građu sa deset izabranih rječnika različite namjene i metodološkog pristupa utvrdila je primjere koji nisu obrađeni ni u jednom od konsultiranih rječnika, kao i one kod kojih se izvori međusobno ne slažu. Poglavlje završava etimološkom analizom orijentalizama - imenica, izvedenih oblika, glagola i hibridnih tvorevina - koji su utvrđeni u definiranom korpusu a ne susreću se u nekom od postojećih izvora. Osim toga, autorica se pozabavila objašnjavanjem etimologije i onih riječi čije je porijeklo prema postojećim rječnicima sporno ili je u dosadašnjim radovima različito dato. Ovakav poduhvat vrijedan je hvale tim više što je zadatak ove studije bio sinhronijska deskripcija, a ne istraživa-

nje etimologije leksike posuđene iz orijentalnih jezika.

U poglavlju o pojavama na fonetsko-fonološkom planu autorica posmatra transfonemizaciju posebno na nivou vokala i posebno na nivou konsonanata. Kod analize na ovom jezičkom nivou poteškoću stvara činjenica da zapravo naši orijentalizmi velikim dijelom vode porijeklo iz osmansko-turskog jezika, koji je bio u direktnom kontaktu sa našim jezikom i iz kojeg je orijentalna leksika i prešla u b/h/s jezik, pa je teško utvrditi koje su se to fonetsko-fonološke promjene na replici razvile u jeziku primaocu. Jer kod sinhronijske deskripcije, čime se ova studija bavi, orijentalizmi se mogu opisati u odnosu na jezik davalac (u našem je slučaju zanimljiv turski kao jezik posrednik). Međutim, sasvim se novo polje istraživanja otvara ako se uključi dijahronijski aspekt i posuđeni orijentalizmi analiziraju s obzirom na oblik koji su imali u vrijeme kada su posuđeni. Jezički je znak u jezičkom sistemu dinamičan pa u savremenom turskom jeziku njegove vrijednosti mogu biti drugačije od onih koje je imao u osmansko-turskom jeziku. Npr. za lekseme *hefta*, *ilâdž*, *jastuk*, *mekteb*, *sanduk*, *saruk* može se dati opis da je njihov oblik u turskom jeziku danas *hafta*, *ilâc*, *jastik*, *mektep*, *sandik*, *sarik*, ali u vrijeme kad su posuđene u naš jezik u osmansko-turskom su također glasile *hefta* / *hefte*, *iladž*, *jastuk*, *mekteb*, *sanduk*, *saruk*. Tad ove različitosti postaju pitanje fonetsko-fonoloških promjena u sistemu turskoga jezika, dok u našem jeziku ovi orijentalizmi zapravo nisu pretrpjeli promjene na ovom planu, oni su samo zadržali oblik u kojem su posuđeni. Drugu poteškoću predstavlja to što su orijentalizmi posuđivani uglavnom iz turskih govora koji su bili rašireni na Balkanu, pa nose snažan fonetski utjecaj ovih dijalekata, što je isticano i u ranije objavljenim radovima. To također znači da se neke

glasovne promjene kod naših orijentalizama, utvrđene u njihovom poretku, nisu dogodile u sistemu jezika primaoca nego su one već postojale u dijalektima u vrijeme posuivanja. Tako je orijentalizam *bečar* u naš jezik prihvaćen u ovom obliku, kako je po svemu sudeći već glasio u dijalektu iz kojega je posuiven, pa ovaj njegov fonetski lik, različit od lika *bekâr* koji ima u savremenom turskom jeziku, nije stvar utjecaja našega jezičkog sistema. Sličan je slučaj sa orijentalizmima *bedem* > *beden*, *butum* > *bütün*, *degenek* > *degnek*, *đerdan* > *gerdan* itd. Najzad, nema sumnje da su se određene promjene dogodile upravo u jeziku primaocu u procesu adaptacije posuivene novom jezičkom sistemu, ili pak pod utjecajem nekih ekstralingvističkih činilaca (*fenjer* > *fener*, *kandilj* > *kandil*, *kjatib* > *kâtib*). Sve ovo pokazuje koliko je kompleksno pitanje utvrđivanja fonetsko-fonoloških promjena kod naših orijentalizama. Napomenimo da je autorica primarne promjene u ovom poglavlju pratila kroz poretku modela i replike, a sekundarne još i kroz poretku e-korpusa i norme, te kroz međusobno poretku pisaca iz korpusa.

Kod morfemsko-morfoloških pojava najviše je došao do izražaja utjecaj sistema b/h/s jezika što je i razumljivo s obzirom na tipološku razliku jezika davaoca, odnosno jezika posrednika na jednoj strani i jezika primaoca na drugoj strani. Interferencija na ovom nivou podrazumijevala je preuzimanje osnovnih morfema i jednog broja tvorbenih morfema vezanih za osnovne. Ovo poglavlje studije sadržava obradu morfemsko-morfoloških promjena kod pojedinih vrsta riječi - imenica, glagola, pridjeva i ostalih riječi, kod sufiksa orijentalnog porijekla koji su ušli u b/h/s jezik zajedno sa osnovnim riječima uz koje su stajali (*ortak-luk*, *bureg-dži-ja*, *merakli-ja*, *bak-suz*, *kapi-džik*, *kaf-ana*, *bezi-*

stan i sl.) i najzad kod hibridnih tvorevina (pseudoorijentalizama) koje su nastale dodavanjem sufiksa ili riječi orijentalnog porijekla na domaće ili strane neorijentalne osnove (*bezobrazluk*, *šaljiv-dži-ja*, *Beč-li-ja*, *cigl-ana*, *dvo-kat-nica* i sl.).

Semantičke pojave autorica je pratila na nivou primarne i sekundarne adaptacije. Na prvom nivou ona posmatra odnos model-replika usmjeravajući pažnju na ono značenje koje je direktno prethodilo primarnoj semantičkoj adaptaciji. Kod sekundarne semantičke adaptacije autorica je pratila naknadne promjene značenja koje su se dešavale na primarno adaptiranoj replici. Uporeujući značenje koje obrađivana leksema ima u jeziku primaocu sa značenjem / značenjima koja ona ima u jeziku posredniku, autorica se obraća i na jezik davalac. Treba reći da je ovakva analiza vrlo kompleksna s obzirom na, najmanje, dva momenta: a) da su orijentalizmi mogli u našem jeziku zadržati značenje koje su imali u jeziku posredniku u vrijeme kad su posuivani; b) da su posuivani iz govornog jezika, iz dijalekata, gdje su mogli imati pomjereno značenje koje nije registrirano u konsultiranim izvorima. Stoga uporeujući značenja replike sa modelom u savremenom turskom, arapskom, perzijskom jeziku odlikava njihov odnos gledano sa sinhronijskog aspekta, ali ne daje pouzdane podatke o eventualnoj adaptaciji značenja ispitivanog orijentalizma u našem jeziku.

Ana iza eksičko-semantičkih i stisko-semantičkih procesa pokazuje koristan pregled funkcioniranja orijentalizama u b/h/s književnom jeziku. Prva od ove dvije analize uspostavlja relacije na semantičkom nivou između orijentalizama i jedinica ukupnog eksičko-semantičkog sistema jezika primaoca. Ovakvi se odnosi ispoljavaju kroz polisemiju (*badava je tražite - nema ništa zabadava*), homonimiju (*kahva - kafa i*

kafana), sinonimiju (*jarak* i *hendek*) i antonimiju (*akşam* i *sabah*). Analiza stilsko-semantičkih procesa, pak, podrazumijeva različite vidove naporedne upotrebe sinonima koji su izraženi kroz kontaktne sinonime (*taj hromi sin njegov, s tom sakatom nogom*), tautologiju (*vatra, jangija, poteci narode*) i pleonazam (*jedan prozor sa gvozdanim demirima*). U ove su pojave uvršteni i frazeologizmi koji su porijeklom iz orijentalnih jezika (*inşalah, valahı*).

Treba istaknuti da je vrlo korisno poglavlje pod naslovom "Rječnička građa" (str. 261-407) gdje je autorica sve orijentalizme prikupljene iz korpusa klasificirala abecednim redom. Ovdje su sadržane osnovne riječi orijentalnog porijekla, zatim riječi izvedene od orijentalnih osnova (derivati), neorijentalne osnove sa sufixima orijentalnog porijekla (hibridi), te hibridne složenice i polusloženice. Za svaki je primjer navedena leksema sa naznakom vrste riječi, navedena je etimologija lekseme, njeno značenje ili značenja, zatim kontekst koji potvrđuje upotrebu navedene lekseme u korpusu, navedeni su podaci o zastupljenosti obrađivanog primjera kod pisaca i najzad podaci o stanju u rječnicima.

Detaljno sprovedena analiza i iscrpno obrađen sav prikupljeni materijal u studiji Hanke Vajzović predstavljaju krupan doprinos jezičkim istraživanjima kod nas. Ovo je svakako nezaobilazan priručnik u svim daljim radovima na ovaj problematici.

Kerima Filan

Mehmet Rifat, XX. YÜZYILDA DİLBİLİM VE GÖSTERGEBİLİM KURAMLARI (I. *Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*; II. *Temel Metinler*), İstanbul 1998., 223 + 341 str.

U lingvistici 20. stoljeće predstavlja razdoblje "produbljenje" interpretacije i sistematizacije naučnih spoznaja, period apstrakcije i sistematskog odvajanja bitnog od nebitnog, kao i period uspješnog primjenjivanja metoda iz drugih nauka u oblasti jezičke analize. Lingvistika postepeno razrađuje i svoje vlastite metodološko-teoretske obrasce, suočena s raznolikošću modela jezičke analize u sve brojnijim jezičkim studijama, čiji intenzitet razvoja, čini se, još ne opada. Drugim riječima, 20. stoljeće jeste period formiranja "fundamentalnih" lingvističkih teorijskih koncepcija. Stručni i znanstveni radovi koji svjedoče moderne tokove lingvističke misli prevode se i iščitavaju na brojnim svjetskim jezicima. Jedan od takvih radova jeste knjiga prof. dr. Mehmeta Rifata XX. *Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları*, štampana 1998. godine u Istanbulu. Iz naslova knjige vidimo da se autor opredijelio u svojoj knjizi pisati o dvije osnovne teme: a) o lingvističkim, i b) o semiotičkim teorijama u 20. stoljeću, kao i o njihovim značajnijim utemeljiteljima i predstavnicima. Knjiga se sastoji od dva toma. Prvi se tom bavi kratkom historijom i kritičkim prikazom lingvističkih i semiotičkih teorija, dok drugi tom sadrži najvažnije odlomke iz najpoznatijih lingvističkih i semiotičkih djela 20. stoljeća prevedenih na turski jezik.

U predgovoru prvoga toma (11-15) autor nas ukratko upoznaje s tematskim jedinicama, svrstanim u dva veća poglavlja: a) "Dilbilim Kuramları" (Lingvističke teorije; 19-107), i b) "Göstergebilim Kuramları" (Semiotičke teorije; 109-184). Prvi dio prvoga toma

otpočinje sa Ferdinandom de Saussureom, Ženevskom lingvističkom školom i Antoineom Meilletom (19-27). Autor skreće pažnju na neke interesantne podatke o znanstvenome radu Ferdinanda de Saussurea, mogućim razlozima za njegov "odlazak" iz Pariza u Ženevu, kao i o zanimljivom periodu njegova života kad je naglo prestao pisati i počeo držati svoja "čuvena" predavanja iz opće lingvistike. Kad autor govori o unutarnjoj strukturi De Saussureovih predavanja, on ukazuje, također, i na značaj tih predavanja za razvoj semiotike.

Autor potom objašnjava temeljne pojmove, i odnose, iz De Saussureovih predavanja iz opće lingvistike (*Cours de linguistique générale*), kao što su: jezik : *govor / langue : parole* (dil : *söz*), *forma : supstanca / forme : substance* (bičim : *töz*), *znak : oznaka : označeno / signe : signifiant : signifié* (gösterge : *gösteren* : *gösterilen*), *arbitrarnost i linearnost oznake* (nedensizlik ve çizgisellik), *sinhronija : dijahronija / synchronie : diachronie* (eşzümremlilik : *artsüzümremlilik*), *sintagmatski : asocijativan / syntagmatique : associatif* (dizimsel : *çağırışimsal*), *lingvistika : semiotika / linguistique : sémiologie* (dilbilim : *göstergebilim*) i sl. Od sljedbenika De Saussureovih, o kojima M. Rifat piše u svojoj knjizi, najvažniji su: Charles Bally, Albert Sechehaye i Antoine Meillet. Rifat zatim daje osnovne informacije o Praškom lingvističkom krugu (Prag Dilbilim Çevresi, 28-31), ulozi Romana Jakobsona i Nikolaja Trubeckojaja u formiranju toga kruga, o tezama Praškog lingvističkog kružoka, širenju utjecaja spomenute lingvističke škole u skandinavskim zemljama i u Americi, kao i o doprinosu Nikolaja Trubeckojaja razvoju fonetike i fonologije. Kao što autor knjige navodi, sa Praškim lingvističkim krugom strukturalizam u lingvistici, i to uglavnom kao metod jezičkoga istraživanja, dobija veliki broj pristalica, a pod utjecajem

toga kruga bio je i E. Benveniste, kao i drugi, manje poznati jezikoslovci, kao što su: Lucien Tesnière, Georges Gugenheim, Joseph Vandryes, Marcel Cohen, Alf Sommerfelt i drugi. Mehmet Rifat posebno mjesto daje Romanu Jakobsonu, a potom nastavlja izlaganje sa Kopenhaskim lingvističkim krugom i njegovim značajnijim predstavnicima, kao što su: Viggo Brøndal, Luis Hjelmslev i Hans J. Uldall. Strukturalizam u Americi kao lingvistički pravac također je imao svoje predstavnike. Kada govori o transformativno-generativnoj teoriji koju je utemeljio Noam Chomsky, M. Rifat se prvi put u knjizi služi grafičkim prikazima i tabelama. Premda je u predgovoru knjige naveo da je unio i neke najnovije podatke, autor, kad navodi knjige i radove koje je napisao N. Chomsky, ne navedi jednu od njegovih posljednjih značajnijih knjiga "Barieres" (Barijere); knjiga i nije tako davno izašla iz štampe da se podatak takve vrste nije mogao makar spomenuti u literaturi.

Prvi dio prvog toma knjige završava poglavljem o granama lingvistike i novim "strmljenjima" u lingvistici (Dilbilim Dalları, Uygulama Alanları ve Dilbilimde Yeni Yönelişler, 94-107). Od termina kojim se bavi M. Rifat u tom dijelu knjige zanimljivi su slijedeći: a) *uzamdilbilim* (geografska lingvistika) ili *dilbilimsel coğrafya* (lingvistička geografija); b) *toplumdilbilim* ili *sosyolengüistik* (sociolingvistika); c) *budundilbilim* ili *etnolengüistik* (etnolingvistika); d) *ruhdilbilim* ili *psikolengüistik* (psiholingvistika); e) *uygulamalı dilbilim* (primijenjena lingvistika); f) *metindilbilim* (tekstualna lingvistika) ili *metin dilbilimi* (lingvistika teksta); g) *çeviribilim* (znanost prevođenja); h) *edimibilim* ili *pragmatik* (pragmatika). Objašnjenja spomenutih termina data su u pojednostavljenome obliku. ečenice su kratke i jednostavne.

Dio knjige koji govori o semiotičkim teorijama ("Göstergebilim Kuramları", 111-184) pisan je sličnim stilom i istom metodom izlaganja. Autor otpočinje s objašnjenjem pojma semiotika. Nastavlja sa začetnicima semiotike Charlesom Sandersom Pierceom i Ferdinandom de Saussureom (114-119). Posebnu pažnju privlači dio o Ch. S. Pierceovim teoretskim postavkama i podjelama semiotike kao posebne znanosti o znakovima u ljudskoj komunikaciji, na osnovu različitih principa i kriterija. On također pojašnjava i te vrste znakova, kao što su: a) *kvalitativni znak* (tur. nitel gösterge), *jednostavni znak* (tur. tekil gösterge), *znak-pravilo* (tur. kural gösterge); b) *ikonični znak* (tur. görüntüsel gösterge), *indeksički znak* (tur. belirti gösterge), *simbolički* (tur. simge) *znak*; c) *terminološki* (tur. sözcübirim) ili *rematski znak*, *izjavni* (tur. önerme) *znak* i tzv. *znak-argument* (tur. kanıt/çıkartım).

Prilično je informativan i onaj dio knjige koji govori o razvitku *semiotike*, *poetike* (yazınbilim) i *pripovjedačke* (narativne) *analize* (anlatı çözümlemesi), sa osvrtom na utjecaj lingvističkih škola i lingvistikih teorija u tom procesu (119-152). Kako autor ističe, tridesetih godina 20. stoljeća najveću zaslugu za razvitak semiotike u Americi imali su, pored Ch. S. Piercea, Charles William Morris i Rudolf Carnap, koji su podijelili tu znanost na tri komponente: a) *sintaktiku* (tur. sözdizim), b) *semantiku* (tur. anlambilim) i c) *pragmatiku* (tur. edimibilim). Ch. W. Morris razlikuje tri vrste semiotike: a) *čistu semiotiku* (tur. salt göstergebilim), b) *deskriptivnu semiotiku* (betimleyici göstergebilim) i c) *primijenjenu semiotiku* (uygulamalı göstergebilim). Od semiotičara iz Praškog lingvističkog kruga M. Rifat izdvaja Jana Mukarovskog, koji se bavio strukturalističkom i funkcionalnom poetikom (tur. işlevselci yazınbilim). On skreće pažnju i na *estetsku* funkciju znaka u komunikaciji i tzv. *poetsku semiotiku*.

Od semiotičara iz Kopenhaskog lingvističkog kruga u knjizi je spomenut L. Hjelmslev i njegove teorije o *meta-semiotici* (tur. üstgöstergebilim). Nakon šezdesetih godina 20. stoljeća semiotika se naglo razvija u gotovo svim krajevima svijeta. U Francuskoj je značajan doprinos dao Roland Barthes i Algirdas Julien Greimas. Kako Rifat u svojoj knjizi navodi, dolazi i do razvitka tzv. *komunikativne semiotike* (tur. bildirişim göstergebilimi). Semiotička analiza teksta bavi se *genotekstom* (tur. üreten metin) i *fenotekstom* (tur. üretilmiş metin). J. Kristeva se u svojim radovima bavi raznim odnosima među tekstovima, intertekstualnošću i principima tekstualne analize, dok se Gérard Genette više bavi poetskom i narativnom funkcijom jezika. G. Genette u svom poznatom djelu *Palimpsestes* predlaže različite *nivo*e analize teksta, a M. Rifat nam objašnjava njegove teoretske postavke i značenje termina: *transtekstualnost* (ötemetinsellik), *intertekstualnost* (arametinsellik), *paratekstualnost* (yanmetinsellik), *metatekstualnost* (üstmetinsellik), *hipertekstualnost* (ilerimetinsellik) i *arhitekstualnost* (önmetinsellik). Razvojem narativne analize razvija se i *hermeneutika* (yorumbilim). Kako dalje u knjizi M. Rifat navodi, poznati američki semiotičar Thomas Albert Sebeok, na osnovu proučavanja različitih ponašanja i komunikacije između ljudi i životinja, u semiotiku uvodi termine: *antroposemiotika* (tur. insan göstergebilimi), *endosemiotika* (tur. bedenici göstergebilimi), *zoosemiotika* (tur. hayvan göstergebilimi) i *biosemiotika* (tur. canlılar göstergebilimi). H. R. Jaus se bavio *estetikom recepcije* (tur. alımlama estetiği), a Thomas Pavel generativnom poetikom i pragmatikom.

Prvi tom M. Rifat završava poglavljima o ruskim semiotičarima i semiotičarima Pariske semiotičke škole (153-183). Slijedi iscrpna bibliografija korištenih radova.

Drugi tom knjige M. Rifata (*XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları*) sastoji se od prijevoda radova nekih poznatijih lingvista i semiotičara 20. stoljeća. Drugi tom knjige istodobno ilustrira, navodeći primjere, i upotpunjuje prvi tom knjige u kojem su navedene samo osnovne informacije o poznatim lingvistima i semiotičarima, kao i osnovne napomene o njihovim teoretskim postavkama. Prevodioci tekstova su Mehmet Rifat i Sema Rifat. Svi su tekstovi prevedeni samo sa francuskog jezika, što je jako neobično za knjigu takve naravi. No, unatoč spomenutoj činjenici, trud koji je uložen pri takvom prevođenju i njegovim rezultatima predstavljaju značajan doprinos razvoju moderne turske lingvistike i semiotike.

Dvotomna knjiga Mehmeta Rifata plod je njegova dugogodišnjeg rada na Boğaziçi univerzitetu u Istanbulu, plod ozbiljnog i savjesnog napora da široj turskoj čitalačkoj publici, prije svega studentima jezika, približi najnovije ideje i pokrete moderne lingvističke i semiotičke misli 20. stoljeća. Knjiga *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları* sadrži velik broj novina u odnosu na tematski slične knjige ranije objavljene na suvremenom turskome jeziku Republike Turske.

Adnan Kadrić

Fatma Erkman-Akerson, ANLAM - ÇEVİRİ - KARŞILAŞTIRMA (Bizim dilimizden öteki dile - Öteki dilden bizim dilimize), ABC Kitabevi A. Ş. (İkinci baskı), İstanbul 1997., 149 str.

Jedna od novijih knjiga koje su ušle u programe obavezne literature na brojnim turskim sveučilištima, osobito na odsjecima koji se bave suvremenim pristupima teoriji prevođenja, jeste i knjiga *Anlam - Çeviri - Karşılaştırma*

autorice Fatme Erkman Akerson. Knjiga je pisana znanstvenim stilom, sa jasnom i preciznom metodološkom koncepcijom. Kako u predgovoru Fatma Erkman Akerson navodi, studija, i knjiga koja je rezultat te studije, ima prije svega pedagoško-obrazovni zadatak, premda je urađena, u mnogim svojim dijelovima, na strogim principima znanstvenistraživačkoga rada. Namijenjena je studentima komparativne književnosti lingvističkoga usmjerenja, onima koji istražuju osobitosti različitih jezika metodom usporedbi tekstova istoga značenja u različitim jezicima. Knjiga predstavlja uvod u takav način "uspoređivanja jezika" i tekstova, a zapravo je najuže povezana sa teorijom prevođenja i tekstualnom lingvistikom.

U uvodnom dijelu studije Fatma E. Akerson objašnjava na koje se veće tematske cjeline skoncentrirala u svojoj knjizi. U prvom poglavlju "Karşılaştırmalı Dilbilgisi Tarihiçesi" (11-39) autorica knjige daje kratku povijest "usporedne" gramatike pokušavajući objasniti u kakvim se kulturno-civilizacijskim preduvjetima počeo javljati interes za proučavanjem gramatičkog sistema određenog jezika (Indija, Mezopotamija, antička Grčka, Egipat), zatim o odabiru jezične materije koja bi se proučavala, odabiru metode za proučavanje te materije i o brojnim hipotezama koje su se razvijale u prvim pokušajima "uporednog" proučavanja jezika. Po jednoj staroj babilonskoj legendi, kako navodi autorica, ljudi su se toliko osilili da su htjeli popeti se na nebo te su u tu svrhu pravili visoku kulu kroz koju bi se peli; za kaznu, po istoj legendi, Bog im je dao različite jezike i podijelio ih na različite skupine (prethodno su svi govorili istim jezikom). Dakle, mit o zajedničkom porijeklu jezika postojao je i kod drevnih civilizacija, kakve su: babilonska, sumerska, akadaska, ugaritska i druge. S druge strane, na taj su način Babilonci

objašnjavali pojavu višejezičnosti u sredini u kojoj su živjeli, gdje se govorilo i akadskim i sumerskim i jezicima ostalih skupina naroda s kojima su bili u kontaktu. U 3. milenijumu p. n. e. nastaju prvi sumersko-akadski rječnici, pa čak i neke vrste dvojezičnih gramatičkih cjelina u njima. Dolazi i do usporedbe jezika u cilju njihovog boljeg savladavanja. Zbog karaktera pisma na početku se ukazuje na sličnosti i razlike između slika-znakova u ideografskom i slikovnom pismu, znakova kojima se izražavaju različiti pojmovi i odnosi u stvarnom svijetu, odnosno jeziku koji je odraz/kopija životne realnosti. Autorica knjige Fatma Erkman-Akerson daje i tabele koje su u prošlom stoljeću različiti arheolozi nudili kao dokaz sličnosti u različitim vrstama slikovnog i klinastog pisma kojim su se služile drevne, iščezle civilizacije (str. 20). Štaviše, ona daje i prikaz tabele, čiji je autor arheolog Chiera (1938), kojom se pokušavaju objasniti korijeni alfabeta, usporedbom sinajskog, feničkog i kasnijih pisama koja su se razvila iz njih (str. 23).

Autorica potom piše o postojanju svijesti o različitosti jezika u starogrčkom periodu, srednjem vijeku i kasnije (od 5. st. p. n. e. do 18. st. n. e.); prvo opisuje razvoj gramatičke misli na evropskom tlu (navodeći i *Codex Cumanicus* kao primjer usporedbe jezika), a zatim piše i o razvoju gramatičke misli na Istoku. Posebnu pažnju skreće na prevođenje tekstova sa starogrčkog i surjanskog na arapski, a potom, u kasnijem periodu, sa arapskog na ostale orijentalne i evropske jezike. Pod utjecajem arapskih rječnika i gramatika bilo je i djelo Mahmuta Kašgarlija *Divanü Lügat-it-Türk* (11. st.). U 18. i 19. st. u Evropi nastupa poznati period usporedbe različitih jezika i njihove klasifikacije.

U drugom poglavlju Fatma E. Akerson više pažnje posvećuje pitanju prevo-

dilačke metode u suvremenoj lingvistici, koja se intenzivnije počije razvijati u drugoj polovini 20. stoljeća. Način prevođenja, dakako, ovisi od toga s kog se jezika, ili na koji se jezik prevodi, pošto svaki jezik ima svoju logiku i sistem funkcioniranja; brojni jezički konstituenti u svakom od tih pojedinačnih jezika često nemaju samo jednu određenu funkciju. Autorica postavlja pitanje praktične vrijednosti deduktivne i induktivne metode u analizi jezika koji se prevode, uloži morfološke analize, određivanju elemenata koji u dva jezika imaju istu ili sličnu funkciju, utjecaju psihološkog faktora na prijevod, utvrđivanju šeme "prevodilačkog ponašanja", kada se prevodi sa, ili na neki jezik. Metode prevođenja teško je odvajati i izolirati ih promatrati, jer su one povezane i međusobno se dopunjuju. Za objašnjenje te metode autorica je odabrala princip navođenja primjera i njihove analize (morfološke, sintaktičke, semantičke) u turskoj rečenici i odgovarajućim rečenicama u njemačkom i engleskom jeziku. Analiza koju nam Fatma E. Akerson nudi u knjizi u skladu je s principima suvremene lingvističke analize. Isto tako autorica daje nekoliko mogućnosti analiziranja istoga primjera. Na kraju svake tematske cjeline ona u sažetoj formi iznosi rezultate svoje analize.

U trećem se poglavlju ("Anlam Alanı"; 58-106) Fatma E. Akerson bavi komparativnom semantičkom analizom leksike (homonimijom, sinonimijom, polisemijom, denotacijom, konotacijom), zatim analizom frazema, poslovice, kolokacija, argo-izraza, kao i analizom idiolekatskih osobitosti jezika autora određenog teksta. Analize nisu velikog obima, ali one daju temeljne principe o načinu kako se mogu vršiti pri usporedbi prijeвода, kada su u pitanju jezici na koje se željela koncentrirati F. E. Akerson. Četvrto poglavlje ("Dilbilgisi"; 107-137) skreće

pažnju na čisto gramatičke pojave koje se tiču "komparativnog" prevođenja, odnosno na gramatičke pokazatelje odnosa između forme i funkcionalnog sadržaja kakva teksta.

U posljednjem poglavlju ("Gösterge, Dizge, Bildirişim, Sonuç Gözlemleri"; 138-140) autorica sumira rezultate svoje studije i pokušava ih teoretski povezati. Knjiga završava selektivnim popisom literature (141-149), uglavnom novijih izdanja na njemačkom, francuskom, engleskom i turskom, izdanja koja se bave različitim pitanjima teorije prevođenja. Moderna lingvistička analiza, svakako, teoriji prevođenja daje jednu novu dimenziju, na što ukazuje i knjiga Fatme Erkman-Akerson.

Adnan Kadrić

Mehmet Hengirmen, DİLBİLGİSİ VE DİLBİLİM TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ, Engin Yayinevi, Ankara 1999., 448 str.

Za pisanje rječnika lingvističkih termina o ično se angažiraju timovi stručnjaka iz različitih grana lingvistike, premda postoje i slučajevi da se takvih krupnih poduhvata prihvataju i pojedinci. U tom slučaju o ično nastaju rječnici specijalizirani za određenu lingvističku oblast, naprimjer: rječnici moderne lingvistike, rječnici op e lingvistike, rječnici primijenjene lingvistike i slično. Timski rad lingvista u pravilu rezultira pojavom tematski i sadržajno o uhvatnijih rječnika lingvističke terminologije (vidi: Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb, 1969), dok pojedinačni rad rezultira uže specijaliziranim rječnicima lingvističke terminologije.

Među najnovije knjige, koje je u posljednje vrijeme izdao dr. Mehmet Hengirmen, u raja se njegov rječnik gramatičkih i lingvističkih termina pod nazivom *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, objavljen u augustu 1999. godine u Ankari. Sam naziv djela ukazuje na to da se radi o rječniku i "ramatičkih i lin vističkih termina". Bez ulaženja u posebne rasprave oko toga da li naziv "lin vistički termini" već podrezumijeva, ili ne, pojam "ramatički termini", pokušaćemo se osvrnuti na ono što nam nudi taj rječnik, tj. na nje ovu praktičnu vrijednost, a ne na nje ov naziv. Malo je neobično, čak i pomalo začuđujuće, da na posljednjoj strani korica, pored kraće radne biografije Mehmeta Hengirmena, piše kako je "ova knjiga prvo i jedino djelo koje na jednom mjestu nudi rječnik i gramatičkih i lingvističkih termina", kada je dobro poznato brojnim turkolozima u svijetu da je A. Dilaçar u izdanju Tur-skog lingvističkog društva, u suradnji s još nekolicinom turskih gramatičara, još prije dvadesetak godina (1980) objavio rječnik sa gotovo identičnim naslovom *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Rječnici sličnog naslova pojavljivali su se u Turskoj čak i prije šezdeset godina. Na taj način reklama rječniku, u ovom kontekstu, ustvari postaje njegova anti-reklama. Knjiga je, kako dalje stoji u njenoj reklami, pripremljena s ciljem da se spriječi "metež" u turskom jeziku po pitanju ujednačenosti gramatičke terminologije. Prihvaćen je princip da se od novonastalih turskih gramatičkih termina preferiraju oni koji su najfrekventniji.

U predgovoru rječniku (3-4) autor navodi primjere neujednačenosti terminologije, čak i kod onih termina koji su u gotovo svakodnevnoj upotrebi na časovima gramatike u turskim školama. Interesantno je da je i Hengirmen zgovornik stava da se strana (internacionalna) terminologija ne koristi ako

postoji turski termin za neki gramatički ili lingvistički pojam. Tako navodi kao primjer dva termina za pojam "pravopis" u turskom jeziku: "ımlâ" i "yazım". On zagovara stav da se koristi termin "yazım", pošto je termin "ımlâ" neturski, odnosno arapski termin. Po njemu, oni koji u Turskoj zagovaraju korištenje termina *ımlâ* "sprječavaju slobodni razvitak turskog jezika". No, ako bismo se poveljeli za Hengirmenovim "stavom o sprječavanju razvoja turskog jezika" - i stavom o upotrebi navedenog termina, došli bismo do zanimljiva zaključka: pošto gotovo svi pravopisni priručnici, izuzev dva-tri, u izdanju Turskog lingvističkog društva sadrže izraz "ımlâ" u svome nazivu, čak i posljednji (*İmlâ Kılavuzu*, 1993.), onda, po Hengirmenu, i Tursko lingvističko društvo (Türk Dil Kurumu), sprječava "slobodni" razvoj turskog jezika, što je, u najmanju ruku, teško shvatljivo.

Kada navodi za primjer termine "hece" i "seslem" u istom značenju, on ipak preferira izraz "hece" (porijeklom iz arapskog jezika - op. cit. A. K.), i takav svoj stav pravda širokom upotrebom i fonetsko-fonološkom prihvatljivošću riječi "hece" u turskom jeziku. Hengirmen tako uvodi još jedno pravilo u odabiru terminologije u svom rječniku - *pravilo vokalne harmonije*. On navodi kako se u objašnjavanju gramatičkih termina uglavnom koristio njihovim definicijama koje je naveo u svojoj gramatici *Türkçe Dilbigisi* Hengirmen. U predgovoru zahvaljuje trojici suradnika koji su mu pomogli da se za turske termine iznađu odgovarajući termini na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku, čime je uveliko olakšana komparacija ponuđenih turskih termina sa internacionalnim gramatičkim terminima. Možemo skrenuti pažnju na sam princip koncepcije rječnika. Za razliku od onih rječnika gdje se prvo nudi internacionalni termin a zatim odgovarajući mu termin, riječ ili

izraz, ili pak objašnjenje navedenog termina, u Hengirmenovom rječniku prvo stoji termin na turskom, zatim u zagradama približno odgovarajući termin u engleskom, francuskom i njemačkom jeziku, i na kraju objašnjenje termina, uz koje često slijedi nekoliko primjera koji su u funkciji bližeg određenja navedenog termina. Na neki način, to bi se moglo objasniti svojevrsnim pokušajem afirmacije turske gramatičke i lingvističke terminologije, međutim, kako i sam Hengirmen priznaje, zbog prevelike neujednačenosti turske terminologije, to može proizročiti još i dodatne nejasnoće. Najviše praktične koristi od Hengirmenova rječnika, zbog njegove koncepcije, imaju oni koji se služe turskim gramatikama i radovima koji se bave gramatičkim sistemom turskog jezika, pisanim na turskom jeziku. Za one koji se žele koristiti literaturom na nekom drugom jeziku proces traženja odgovarajućeg termina u turskom prilično je težak i kompliciran. Zapravo, premda je i postojao jednostavan način da se i takva vrsta traženja, naprimjer putem "natuknica", ubrza, od toga se u rječniku odustalo.

Jedna od pozitivnih osobina Hengirmenova rječnika je i ta što su objašnjenja pisana prilično jednostavnim i razumljivim jezikom. U rječniku uočavamo nekoliko tabela i grafikona. U samom rječniku, po našem mišljenju, previše je pažnje posvećeno rasvjetljavanju nekih pravopisnih termina a premalo objašnjavanju termina iz moderne lingvistike. Premalo je termina čak i iz opće lingvistike, a kamoli iz ostalih grana lingvistike, da bi se rječnik s pravom mogao nazvati rječnikom i gramatičkih i "lingvističkih" termina. Za rječnik Mehmeta Hengirmena može se reći da je koncipiran kao neka vrsta gramatičkog priručnika, gdje su leksikografske jedinice zapravo manje gramat-

ičke cjeline poredane po općim pravilima leksikografije.

Adnan Kadrić

SÖYLEM ÜZERİNE (Hazırlayan: Ahmet Kocaman), Hitit Yayinevi, Ankara 1996., 170 str.

U posljednje vrijeme brojne su knjige i članci napisani o diskursu, terminu koji je poznat više od 2000 godina: prvo, kao dio filozofije i retorike a kasnije i kao dio lingvističkih proučavanja. Prvo djelo koje se bavi analizom diskursa jeste djelo *Morfologija bajke* (1928) W. Proppa, a prvo djelo u čijem se naslovu spominje analiza diskursa napisao je Zellig Harris (1952). Sličnom problematikom bavili su se francuski lingvisti i semiotičari: Barthes, Greimas i Bremond. Od kraja šezdesetih godina razvija se posebna grana lingvistike, tzv. tekstualna lingvistika, koja se detaljnije bavi, između ostaloga, i lingvističkom analizom diskursa.

U Ankari je 1996. godine izašla knjiga *Söylem Üzerine*, koja na stanovit način potvrđuje da je pitanje diskursa, kao važnog lingvističkog termina, aktualno i u modernoj turskoj lingvistici. Taj svojevrsni zbornik radova priredio je prof. dr. Ahmet Kocaman. U prvoj tematskoj cjelini "Dilbilim Söylemi" (Lingvistički diskurs; 1-16) on daje osnovne informacije o diskursu u modernoj lingvistici, posebno se osvrćući na najnovija istraživanja u turskoj lingvistici, koja počinju osamdesetih godina ovoga stoljeća. Potom prelazi na analizu uloge diskursa unutar različitih komunikativnih situacija. Bavi se pojavama i terminima, kao što su: *teorija*

govornog akta (sözeylem kuramı), *interaktivna lingvistika* (etkileşimsel dilbilim), *komunikativna kompetencija* (iletişim yetisi), *pragmatika* (edimbilim), *konverzaciona analiza* (konuşma çözümlemesi) i *kontekst* (bağlam).

U drugoj tematskoj cjelini "Söylem ve Birey" (17-37) Şükriye Ruhi piše o sličnostima i razlikama u upotrebi jezika među pojedincima unutar iste jezične zajednice. Značajno mjesto zauzima sociolingvistički pristup proučavanju diskursa kao oblika ponašanja. Autorica rada Şükriye Ruhi osvrće se i na teoriju o diskursu kao "*komunikativnom odnosu, u dijaloškom kontekstu, između dva govornika u govornom činu*". Deniz Zeyrek u radu "Söylem ve Toplum" (Diskurs i društvo; 38-66) pokušava ukazati na društveno-kulturološku dimenziju jezika, na mjesto određenih leksema i ustaljenih kolokacija u različitom sociološkom okruženju, na Sapir-Whorfovnu teoriju u svjetlu jezičko-kulturoloških međuutjecaja, na mjesto riječi pri nastanku *teksta* i njegovu razumijevanju, zatim na govorne činove (*lokucioni / düzsöz, ilukocioni / edimsöz i perlukocioni / etkisöz*), funkcije jezika, na jezik kao oblik društvene komunikacije i na *komunikativnu kompetenciju* kod Hymesa. Autorica se spomenutoga članka također osvrće na različite stavove nekih lingvista o diskursu i analizi diskursa, kao što su stavovi Johna Gumperza, Ervinga Goffmana, Schriffrina, Sacksa i Coultharda.

Kontekst, tekst i diskurs osnovni su pojmovi oko kojih se usmjerava rasprava u spomenutom radu Deniz Zeyrek, dok se Dilek Doltaş u radu "Söylem ve Yazın" (67-78) bavi odnosom pojmova diskurs i poetika, gdje značajno mjesto zauzimaju stavovi Michela Foucaulta i Romana Jakobsona. Dilek Doltaş kroz stavove modernih lingvista 20. stoljeća pokušava utvrditi vezu između semantike diskursa u filozofiji, književnosti i lingvistici. Tako otpočinje stavom M.

Foucaulta koji smatra da je zapravo *transdiskurzivnost* (söylemselliklerarası) pojava koju su uočili i Homer i Aristotel, ali tek u 19. stoljeću možemo govoriti o pojmu diskurzivnosti u njegovom pravom značenju. Dilek Doltaş završava svoje izlaganje stavom Jacquesa Derride o tome "da je sve diskurs".

Posebnu pažnju privlači rad "Söylem ve Çeviri" (Diskurs i prevođenje; 79-113) autorice Işın Bengi-Öner sa Boğaziçi univerziteta, rad u kojem pokušava objasniti značaj razumijevanja pojma diskursa u procesu prevođenja. Autor posljednjeg priloga pod naslovom "Söylemin Yorumlanması" (Interpretacija diskursa; 114-146) je Gürkan Doğan. U radu se navode primjeri koji pokazuju različite *komunikativne implikacije* (bildirişim sezdirimleri) unutar diskursa. Slijedi popis najvažnijih lingvističkih termina koji se koriste u knjizi, kao i popis izvora i literature o diskursu (156-170). Knjiga *Söylem Üzerine*, iako nevelika po broju stranica, predstavlja koristan priručnik za razumijevanje općega pojma *diskurs* u modernoj turskoj lingvistici, kao i u lingvistici opće.

Adnan Kadrić

Süheylâ Bayrav, FİLOLOJİNİN OLUŞUMU (Çağdaş Dilbilim - Eleştiri Sorunları), Multilingual, İstanbul 1998., 200 str.

Kod starih Grka i Rimljana filologija je zauzimala značajno mjesto kao opća nauka o jeziku, historiji i kulturi. U kasnijim vremenima postepeno dolazi do različitog shvatanja njenoga značenja i zadataka kojim se ona treba baviti. Danas se u glavne zadatke filologije uglavnom ubraja: otkrivanje nepoznatih

dokumenata, utvrđivanje njihove vjerodostojnosti, njihova analiza, ukazivanje na osobitosti jezika tih pisanih spomenika (metrike, stila, jezičkog izraza određenog perioda), otkrivanje izvora i porijekla starih dokumenata i ukazivanje na njihovu kulturološku i društvenu vrijednost. Komparativna filologija (*comparative philology*) u prošleme stoljeću uveliko je obilježila evropske gramatičke studije i utjecala na sam pristup proučavanja jezika. Historija nastanka i razvitka filologije i danas je predmet proučavanja znanstvenika i istraživača, i to sa različitih aspekata.

Knjiga *Filolojinin Oluşumu / Nastanak filologije* (İstanbul, 1998.), autorice Süheyle Bayrav, jedan je od pokušaja da se sa kritičkog aspekta moderne lingvistike daju dodatne informacije o nastanku i razvitku filologije.

U Uvodu (9-14) Süheylâ Bayrav govori o potrebi nastanka filologije u antičkoj Grčkoj. Značajno mjesto u historiji tumačenja starih tekstova imao je *aleksandrijski period*. To je period nastanka aleksandrijske biblioteke, koja je u prvo vrijeme predstavljala neku vrstu muzeja starih spisa, a potom jednu vrstu istraživačkofilološke akademije. Pretpostavlja se da su Homerova *Ilijada* i *Odiseja*, nastale negdje u 7. st. p. n. e., prvi put proučavane baš u aleksandrijskoj biblioteci. Filološka istraživanja nisu se zadovoljavala samo gramatičkim objašnjenjima i tadašnjom književnom analizom tekstova. U periodu pojačane filološke reinterpretacije antičkih tekstova javljaju se začeci ideja humanizma i renesanse u Evropi, tako da filološke studije iznova dobijaju na popularnosti: prvo u Francuskoj, Italiji, Engleskoj i Njemačkoj, a potom i u ostalim zemljama.

U drugom dijelu knjige "Filoloji tarihinde önemli dönemler" (15-66) autorica govori o važnijim razdobljima u povijesti filologije: a) tzv. "mračni

period" ili period srednjeg vijeka, b) period "humanizma, i c) period razvoja filologije i gramatičke misli u 19. stoljeću. Prvi period, "period mraka" počinje od 5. stoljeća. Obrazovni sistem u to vrijeme prelazi pod kontrolu katoličke Crkve. Značajno mjesto u razvoju filologije u to vrijeme imalo je djelo Martianusa Capella (410-439) *De Nuptiis Philologiae et Mercuri*. U tom djelu najvažnija je pripovijest o Merkuru, koji pri ženidbi kao dar svojoj vjerenici dariva "sedam velikih vještina": *trivium* - gramatiku, retoriku, dijalektiku; i *quadrivium* - aritmetiku, geometriju, astronomiju i muziku. Kako autorica knjige ističe, filologija se razvija iz praktičnih razloga - govorništva, te lijepog i vještog izražavanja u politici i diplomaciji.

Süheylâ Bayrav naglašava kako su se u srednjem vijeku na časovima gramatike najčešće pamtile izreke i biografije latinskih mudraca, bez ulaznja u neke posebne gramatičke analize. Priscianus u 6. st. piše djelo *Institute grammatica*, a Isidoro iz Sevilje djelo *Etymologiae*. U 13. st. posredstvom Arapa Evropa se upozanaje sa brojnim dotad nepoznatim antičkim piscima i djelima. Latinski gubi na važnosti kao jezik svakodnevnne komunikacije. Čak se i knjige sve manje pišu na tom jeziku. Otpočinje period ozbiljnijih filoloških analiza. Svoj vrhunac filološka istraživanja dostižu u 19. stoljeću. Sa Williamom Jonesom otpočinje, kako autorica knjige navodi, era komparativne lingvistike (karşılaştırmalı dilbilimi) i historijske gramatike.

Nakon opisa razvitka filoloških oblasti u 19. st., slijedi uvod u modernu gramatičku misao, koji otpočinje sa Ferdinandom de Saussureom. Akcenat stavlja na opće usporedbe strukturalističkog i transformativno-generativnog pristupa gramatici. Süheylâ Bayrav razvoj gramatičke i lingvističke misli promatra u okviru razvoja filološke

misli. Interesantno je da Süheylâ Bayrav, navodeći podjelu gramatika koju je koristio jedno vrijeme i Noam Chomsky, ne navodi naziv stručnih termina na engleskom, onako kako to naprimjer Chomsky i drugi lingvisti sa engleskog govornog područja u originalu navode, već se koristi stručnim terminima prilagođenim francuskome govornom području, što nam pokazuje da se autorica knjige gotovo i ne koristi izvorima na engleskom jeziku. To potvrđuje i bibliografija radova (195-197) koju nam autorica nudi. Posljedica je ovakvoga korištenja literature blago preferiranje lingvista i filologa francuskog govornog područja (gramatike se porede sa gramatikom Port-Royala, stavovi lingvista 20. st. sa stavovima Ferdinanda de Saussurea) - kad se govori o filologiji najviše se daje informacija o razvoju filologije na francuskom ili romanskom govornom području. Slična se pojava da uočiti i u narednoj tematskoj cjelini (Filolojik Eleştiriler / Filološka kritika; 138-144).

Zanimljivim nam se čine i naredna poglavlja u knjizi, a odnose se na historiju književnosti i književnu kritiku. Stručnjacima iz te oblasti vjerovatno neće promaći činjenica da su ponudene informacije sadržajne i logički uvezane u cjelinu teksta. Štaviše, zanimljive su autoričine nakane da približi neke zajedničke ideje, koje se nalaze na razmeđu lingvistike i književnosti, na način da se one pokušaju objasniti kroz stavove osoba koje su se bavile istodobno i lingvističkim i književno-teorijskim istraživanjima (primjer Romana Jakobsona). Barthes je, tako, podjednako interesantan i lingvistima i teoretičarima književnosti. Stoga i same književno-estetske analize traže svoje utemeljenje u općefilološkim i općelingvističkim spoznajama i principima. Süheylâ Bayrav završava svoju knjigu poglavljima o poetici (179-187) i

semiotici (187-194), dakle, i njih uvrštavajući u oblasti proučavanja filologije.

Knjiga *Filolojinin Oluşumu / Nastanak filologije* (İstanbul, 1998.), autorice Süheyle Bayrav, jedan je od pokušaja da se sa kritičkog aspekta moderne lingvistike daju dodatne informacije o nastanku filologije. Značaj knjige *Filolojinin Oluşumu / Nastanak filologije*, prije svega, treba tražiti u pokušaju da se riječi filologija, na praktičan način - samom koncepcijom knjige, da širi smisao od onog koji joj se obično pripisuje u užim krugovima stručnjaka za određenu oblast. Dakle, ona ukazuje na mogućnost razumijevanja filologije u užem i širem smislu. Posredno, knjiga nam govori da je 20. stoljeće ustvari stoljeće kad se iz filološke metodološke tradicije prošlih stoljeća snažno razvijaju i uskostručni, novi metodi analize: a) jezika kao sistema (lingvistički pristup), i b) jezika kao sredstva ljudskog izraza (uglavnom književno-estetski pristup). U Republici Turskoj danas primjećujemo različite pristupe proučavanju turskoga jezika i književnosti. Süheylâ Bayrav svojom knjigom ukazuje na to da svi ti pristupi proučavanju pisanih ljudskih tragova mogu biti povezani. Otuda i njeno tumačenje moderne filologije kao najšire znanosti o jeziku uopće. Njeno je razumijevanje filologije zapravo važno za sam razvitak pisanih tragova uopće, ne samo onih koji su svjedočanstvo prošlih zbivanja, nego i onih koji svjedoče i o pismenosti općenito.

Adnan Kadrić

DİL DERGİSİ (Language Journal, sayı: 82), A.Ü. TÖMER - Dil Öğretim Merkezi, Ankara, Ağustos 1999., 112 str.

Jedna od najpoznatijih institucija za organiziranje kurseva turskog jezika za strance jeste TÖMER (Türkçe Öğretim Merkezi), koji ima svoje ispostave širom Republike Turske. *Dil Dergisi* je jedan od poznatijih časopisa koji TÖMER izdaje, a za koji pišu ne samo ljudi koji su profesionalno vezani za tu instituciju nego i svi oni profesori turskog jezika koji se bave sličnom problematikom, bez obzira na to u kojem dijelu svijeta žive. Dosad je objavljeno oko osamdesetak brojeva. U broju 82, broju koji je izašao u mjesecu augustu 1999., objavljeni su radovi učesnika skupa *Diñnyada Türkçe Öğretimi Semineri*. Seminar je održan 17. i 18. maja 1999. godine. Na taj način, svojim objavljivanjem u časopisu *Dil Dergisi*, rezultati spomenutog skupa predočeni su široj čitalačkoj javnosti.

Autor prvog rada na temu "Pratik Öğretiminde Karşılaşılan Bazı Sorunlar ve Çözümleri" (Neka pitanja koja se susreću u praktičnoj nastavi turskog jezika i njihova rješenja; 6-11), je Johan Vandewalle, šef Centra za proučavanje istočnih jezika i kultura i član Istraživačkog centra "Islam u Evropi" Univerzitetu u Gentu (Belgija). On u svom radu objašnjava principe kojih se pridržava pri podučavanju turskom jeziku u Belgiji (postupnost - stepen po stepen, odgovarajući fond novih riječi za svaki stepen (prvi stepen - 1000 riječi, drugi stepen - 2000 riječi), odabir najfrekventnijih riječi u govoru i koncentracija na njima, konverzacija u grupama, čitanje prvo kraćih novinskih članaka o stvarnim, konkretnim događajima, kasnije anegdote i vježbe s lektorom, i, tek na kraju, apstraktne teme i frazeološka upotreba riječi i konstrukcija. On, pri nudenju svog rješenja za što lakše, brže

i efikasnije učenje turskog jezika u Belgiji i sličnim sredinama, uglavnom u prvi plan ističe razvijanje osjećaja za uspostavu principa komunikativnosti, zatim potrebu za slijedenjem principa što raznolikije upotrebe riječi i konstrukcija, kao i razvijanje sposobnosti prilagođavanja jezičnoj situaciji.

Rad "Türkçenin Hollanda'da Yabancı Dil Olarak Öğretimi" (Nastava turskog kao stranog jezika u Holandiji; 15-20) napisali su Kutlay Yağmur i Hendrik Boeschoten (Univerzitet u Tilburgu). H. Boeschoten daje osnovne informacije o načinu učenja turskog jezika u Holandiji, koji u velikoj mjeri podsjeća na način učenja turskog u Belgiji. Posebnu pažnju posvećuje udžbenicima i metodološkom pristupu u nastavi turskog za Holandane. Kada govori o sadržaju tih udžbenika, on zapravo nastoji govoriti o ciljevima koji se postižu njihovom upotrebom, da li oni ispunjavaju potrebe i želje, kako nastavnika, tako i učenika. Treba napomenuti da Boeschoten govori i o udžbenicima turskog koji bi se primjenjivali u nekim osnovnim i srednjim školama u Holandiji. U radu "Finlandiya'da Türkçenin Öğretilmesi" (23-26) Pertti Valtakari daje osnovne podatke o podučavanju turskom jeziku u Finskoj. Ukratko navodi slavna imena finske turkologije, kao što su: M. A. Castren (1813-1852), Otto Donner (1835-1909) i G. J. Ramstedt (1873-1950). Doprinos je tih znanstvenika bio značajan uglavnom za razvitak altajistike, osobito na Univerzitetu u Helsinkiju. Međutim, današnja situacija je posve drukčija. Kako P. Valtakari navodi, gotovo da i ne postoji nastava suvremenog turskog na odgovarajućem akademskome nivou, profesori se bave više teoretskim pitanjima altajistike i turkijskih jezika. Erol Sanburkan u radu "Batı Avrupa Ortaokullarında Türkçe Öğretimi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri" (27-48) daje analitički prikaz situacije podučavanja

turskome jeziku u srednjim školama zemalja Zapadne Evrope. Rad je, ipak, više informativnog nego znanstvenoga karaktera. U njemu se naglašava značaj pedagoško-didaktičkog pristupa u podučavanju turskome jeziku, dok su po strani informacije o značajnijim znanstvenim projektima koji se bave proučavanjem turskog jezika kao "drugog jezika" u nastavi, ili kao stranog jezika. Autor nudi interesantnu tabelu kojom želi istaći važnost postupnog razvijanja svake od četiriju jezičkih sposobnosti u nastavi jezika (*čitalačka sposobnost / okuma becerisi, slušalačka sposobnost / dinleme becerisi, sposobnost govorenja nekog jezika / konuşma becerisi i sposobnost pisanja / yazma becerisi*). Treba skrenuti pažnju i na informacije koje se nude u radu prof. dr. Engina Sezera, predavača na Odsjeku za bliskoistočne jezike i civilizacije Harvardskog univerziteta, na temu "Amerika Birleşik Devletleri'nde Türkçe Öğretimi" (Učenje turskog u Sjedinjenim Američkim Državama; 79-82). Dva posljednja rada u časopisu odnose se na probleme vezane za učenje turskog u Rumuniji i Bugarskoj.

Radovi unutar ovog broja časopisa *Dil Dergisi*, koji su uglavnom informativnog karaktera, izravno nam govore o problemima i stanju u kojem se nalaze brojne katedre u svijetu na kojima se drži nastava suvremenog turskog jezika. U njemu su objavljeni referati sa međunarodnog seminara o turskome jeziku, seminara koji, kako vidimo i iz teme i iz referata, nije imao za cilj obrađivanje nekih konkretnih problema u sistemu jezika, već upoznavanje sa trenutnom situacijom i problemima koji se javljaju u nastavi turskog jezika u svijetu.

Adnan Kadrić

Jale Parla, *BABALAR VE OĞULLAR*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993., 157 str.

Period Tanzimata predstavlja veliki preokret u literarnom stvaralaštvu u turskoj književnosti. U tom razdoblju, koje teoretičari književnosti ograničavaju na vrijeme između sedamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća, posredstvom izražene prevodilačke aktivnosti, djela sa Zapada, a posebno iz francuske književnosti, u tursku literaturu po prvi puta ulaze moderne prozne vrste. Nažalost, po mišljenju mnogih turskih savremenih historičara književnosti taj period još uvijek je lišen kompleksne kritičke analize. Zbog toga rad Jale Parle, pod nazivom *Očevi i sinovi*, objavljen u Istanbulu 1993. godine, plijeni posebnu pažnju jer je baziran na izučavanju epistemoloških osnova koje su utjecale na razvoj proznih vrsta u periodu Tanzimata, a osobito romana. Naziv knjige *Očevi i sinovi*, kao i naslovi šest poglavlja koje knjiga obuhvata: "Kuća bez oca", "Apsolutni tekst", "Očevi", "Sinovi i njihove niske pobude", "Sin koji se proteže ka suncu" i "Ljubav u labirintu tekstova: Ljubav prema kolima (ujedno i naziv poznatog romana *Ljubav prema kolima/ Araba Sevdasi*, autora Ekrema Rezaizade Mahmuta iz 1885. godine) za autoricu simboliziraju odnos pisca i čitaoca, tradicije i savremenosti, Istoka i Zapada u tanzimatskoj literaturi. Parla navodi da su tanzimatski književnici koji su ostali vjerni islamskoj epistemologiji u svojim djelima isticali edukativnu funkciju književnosti i time pripisivali sebi ulogu "oca u odnosu na čitaoca", oca koji je poput sina primao moralne vrijednosti i savjete od svog učitelja, tj. drugog pisca.

Poredeći tanzimatsku literaturu sa prozom na Zapadu autorica je smatra neuspješnom, obrazlažući ovakvo stanje različitim epistemološkom bazom za

razvoj romana u turskoj književnosti u odnosu na onu koja je vladala na Zapadu. Ako se uzmu u obzir društvene okolnosti u kojima se roman javlja u turskoj književnosti i činjenica da je tanzimatski period zapravo prelaz iz divanske u modernu književnost, dakle dio razvojnog procesa književnog stvaranja između dva sasvim različita poimanja umjetnosti, sasvim je razumljivo ovakvo stanje, kao i autoričim sud. Period Tanzimata Parla opisuje kao veliku borbu između starog i novog. Književnici tog perioda kritički gledaju na divansku književnost i doživljavaju je samo kao "formu satkanu od ukrasa". To potvrđuju i riječi Namika Kemala koga Parla citira u svojoj knjizi: "*Divanska poezija može ličiti samo na lijepo ukrašenu sahranu kršćanskih mrtvaca*" (str. 55). Namik Kemal na ovaj način želi reći da je divanska književnost zamrla i da je doba njenog stvaranja završeno. Međutim, po mišljenju autorice, divanska književnost ako ne u potpunosti onda bar u nekim svojim elementima nastavlja živjeti u djelima tanzimatskih pisaca. Preuzevši nove književne vrste nastale na Zapadu, stvaraoci tog perioda pokušavaju se osloboditi "starog" jezika i oblika. Kao rezultat takvih nastojanja nastaje jedna vrsta prelaza između nove i stare književnosti. Nažalost, tanzimatski pisci nisu uspjeli spoznati činjenicu da upotreba novih književnih formi nije dovoljna za "unovljenje" književnosti, već da su za to neizbježne i promjene na socijalnom, kulturnom i epistemološkom planu. Ukoliko se osvrnemo na prilike na Zapadu, u srednjovjekovnoj evropskoj književnosti uočavaju se mnoge sličnosti sa divanskom književnošću. Međutim, za razliku od turske, razvoj zapadne srednjovjekovne književnosti u modernu osigurao je napredak u nauci, kulturi, društvu, filozofiji i samom poimanju svijeta u opštem smislu. Jale Parla u uvodnom

dijelu svoje knjige ističe značaj ovih predispozicija za razvoj literarnog stvaranja, a posebno romana: "*Prema teoretičarima romana, na Zapadu je pojava romana praćena razvojem buržoazije i odražavala je temeljne postavke jedne nove ideologije (liberalizma) i jedne nove epistemologije (empirističkog pozitivizma)*" (str. 9).

Međutim, kako autorica navodi, razvoj turske književnosti nisu pratili identični procesi niti je stvorena filozofska osnova koja bi usmjeravala stvaralaštvo u tom smislu. Turskoj književnosti je preostalo da u kratkom vremenu ostvari prelaz iz divanske u modernu književnu misao. Za tanzimatske pisce koji su željeli ostati vjerni tradicionalnim shvatanjima bilo je lakše promijeniti formu izražavanja nego stavove o poimanju stvaralaštva i spoznaji svijeta uopšte. Zbog svega toga nastaje nesklad između forme i sadržaja koji autorica na ovaj način ističe: "*Veoma je interesantno to da se stav tanzimatskih romanopisaca koji su po pitanju sadržaja djela ostali konzervativni a u formi pokušavali ostvariti inovacije, odrazio na neke tehnike irazavanja u književnim formama. Isto kao što su isticali na opštem planu - Preuzmimo razvoj tehnike sa Zapada, ali ostanimo vjerni našoj naučnoj teoriji, pogledu na svijet i filozofiji - kada je u pitanju književnost, pokušavajući se osloboditi književnih ukrasa i tražeći nove izvore inspiracije, oni nisu vidjeli prepreku u oslanjanju na zapadnu tehnologiju*" (57-58).

Vidimo da po mišljenju Parle nove forme nisu postale podstrek za osavremenjenje sadržaja, već naprotiv - otkrića sa Zapada korištena su u tanzimatskoj književnosti za čuvanje tradicije divanske književnosti. Ako se vratimo Namiku Kemalulu koji definiše divansku poeziju kao "lijepo ukrašenu sahranu", vidimo da ovaj pisac doživljava pjesničke ukrase kao negativ-

nu karakteristiku književnog djela. Ali, upravo za Namika Kemala i druge tanzimatske književnike pjesnički ukrasi, poređenja i drugi elementi divanske poezije ostali su neizbježni. U tanzimatskim romanima, kako autorica tvrdi, pojam mjesta i vremena nije se uspio uspostaviti, već je zadržao apsolutno značenje kao u poeziji. Također, i likovi su dati alegorički i nisu specifizirani, dok u opisima mjesta i likova dominiraju pjesnički ukrasi i poređenja, što sve podsjeća na "staru književnost". Ove osobine tanzimatskih romana navele su kritičare koji, u usporedbi sa romanom na Zapadu, dovode u sumnju svrstavanje ovih djela u kategoriju romana. Jale Parla navodi da takvo stanje proizilazi iz različitih kulturoloških i historijskih uvjeta, jer, dok je na Zapadu vladala empiristička epistemologija, podloga za tursku književnost bila je, kako Parla navodi, "aprioristička, idealistička islamska epistemologija". Zbog toga tanzimatski pisci svojom su dužnošću prije svega smatrali davanje moralnih pouka i time naglašavali edukativnu ulogu literarnog stvaralaštva, pa je tako književnost koja je bila u službi etičkih normi ostala uskraćena za razvoj vlastite estetike. Jale Parla se često osvrće na taj problem u svojoj knjizi: "*Značajna karakteristika naših prvih romana je to da piscu ne smeta ukoliko se izgubi uvjerljivo t čitave knjige, ili pak logičke veze u pletu događaja i do ljedno t likova; pisac u cilju da dā moralnu pouku, uvijek intervenira, čak i po cijenu da negira čitav voj roman*" (69).

S obzirom da su prvi turski romani nastali u procesu razvoja iz divanske u modernu književnost, sasvim su prirodne sve naizgled negativne karakteristike proznih djela tanzimatske književnosti. Jale Parla smatra da su se tanzimatski pisci prije svega trebali osloboditi "uloge oca" i tek nakon toga prevazići proturječnosti i nedosljednosti u svom stvaralaštvu. I pored svega, tanzimatska

književnost ne bi se trebala trebala podcjenjivati jer, čak i ako i nema posebnu književno-estetsku vrijednost, od izuzetnog je kulturološkog značaja.

Alena Ramić

Leylâ Karahan, ERZURUMLU DARÎR KISSA-İ YÛSUF (YÛSUF U ZÛLEYHÂ): İNCELEME - METİN - DİZİN, Türk Dil Kurumu Yayınları: 597, Ankara 1994., 431 str.

Ljubavna pripovijest o Jusufu i Zulejhi bila je omiljena tema i izvor inspiracije brojnim pjesnicima i pripovjedačima na Istoku ne samo u turskoj književnosti nego i u ostalim književnostima pod utjecajem islamskog učenja. Osnovni motiv preuzet je iz jedne od *najljepših kur'anskih pripovijesti* (aḥsan al-Qaṣaṣ, Qur'ān, sura Yûsuf). Sam motiv i u Evropi je doživio različite varijacije i interpretacije kako u književnosti, tako i u ostalim granama umjetnostima - u slikarstvu, vajarstvu, muzici, filmu. Primjetno je da se na Istoku, u tzv. istočnim književnosti, nešto više naglašava moralno-etička dimenzija same pripovijesti, koja je, kao takva, važnija od ostalih vanjskih manifestacija samog događaja.

Najstariji rukopis u arapskoj književnosti koji se bavi motivom ljubavi Jusufa i Zulejhe jeste rukopis Gazalijeve djela *Baḥr al-maḥabba* / More ljubavi, s kraja 11. i početka 12. stoljeća. U iranskoj književnosti djela s tom tematikom puno su brojnija od djela na arapskom i počela su se ranije pisati.

Najpoznatije mesnevije koje se bave pripovješću o Jusufu i Zulejhi na perzijskom govornom području jesu mesnevije Belhija, Bahtijar Ahvazija, Firdevsija i Džamija.

Što se, pak, tiče sličnih književnih ostvarenja u turskoj književnosti, ona nastaju kasnije, i također su brojna, gotovo kao u perzijskoj književnosti tog vremena. Alijevo djelo *Kissa-i Yûsuf* iz 1233. godine pisano je u dvanaestercu jezikom koji ima osobenosti i istočnih i zapadnih turskih govora. Haliloğlujev prijevod Kırımlı Mahmudove verzije pripovijesti o Jusufu i Zulejhi sa krimskog na "turkijski jezik oguskih Turaka" iz 1235. pisan je u sedmercu. Mesnevija Şeyyad Hamze pod imenom *Dâsitân-ı Yûsuf Aleyhi's-selâm ve Hâzâ Ahsenü'l-Kasasü'l-Mübârek* iz 14. st. sastoji se od 1529 distiha, koji pokazuju velike nedosljednosti u pogledu grafije i metra u kojemu su pisani. Süle Fakihovo djelo *Yûsuf ve Züleyha*, također u formi mesnevije, pisano je jako lijepim stilom, ujednačenim jezikom i u skladu je sa strožijim zahtjevima tehnike pisanja poezije te vrste. Također su stilski prefinjene poetske verzije pripovijesti o Jusufu i Zulejhi čiji su autori Ahmed i Rabguzi. Prvi je napisao verziju spomenute pripovijesti u dva toma, dok je drugi svoju verziju smjestio unutar većeg djela *Kıyasu'l-Enbiyâ*. Kod Rabguzija se mjestimično osjeća utjecaj stila pisanja koji prevladava u *Kutadgu Biligu*. Na sličan način kao Rabguzi pisao je i Hamzavi o toj temi u svome djelu *İskendername*. Iz tog perioda poznato je i ime Erzerunlu Darira, pjesnika o čijem životu, kao i o životu brojnih drugih pjesnika, ima vrlo malo biografskih podataka, koji je napisao djelo pod imenom *Kissa-i Yûsuf*. Svako od spomenutih djela bavilo se istim ili sličnim motivima preuzetim iz poznate pripovijesti o Jusufu i Zulejhi, ali svako na svoj način, tako da pružaju interesantnu ukupnu

sliku o utjecaju "jedne od najljepših pripovijesti" na književno stvaralaštvo različitih pjesnika koji su živjeli u različitim stoljećima i na različitim geografskim područjima. Zato i studije o nekom od tih djela mogu biti zanimljive i sa aspekta lingvističke i sa aspekta književno-stilske analize.

Knjiga *Erzurumlu Darir, Kissa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyha) - İnceleme, Metin, Dizin*, štampana 1994. godine (prvo izdanje), predstavlja svojevrsan pokušaj da se skrene pažnja na filološko-gramatički aspekt jedne Erzurumlu Daririjeve poeme iz 14. stoljeća, koja je inspirirana poznatim motivom pripovijesti o Jusufu i Zulejhi. Studiju je napisala i priredila transliteraciju teksta poeme dr. Leylâ Karahan. U ovodnom dijelu knjige (Giriş, 9-32), prije same lingvističke obrade jezika poeme, autorica studije nam daje opće napomene o različitim rukopisima i djelima koja su nastala inspirirana pripovješću o Jusu u i Zulejhi, o životu, "pjesničkoj osobenosti" i djelima Erzurumlu Darira. Osim toga, autorica daje podatke i o samom djelu *Kissa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyha)*, njegovu sadržaju, opisu rukopisa, metričkim osobenostima, nekim "dijalekatskim" osobenostima djela i tematici. Lingvistička analiza Zaririjeve poeme *Kissa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyha)* ustvari je jedna vrsta gramatičkog indeksa različitih nastavaka za razne vrste riječi i uobičajene gramatičke orme. Nakon kraće, ortografske analize (I. İmlâ Özellikleri, 35-42), slijedi malo detaljnija fonetska analiza (II. Ses Bilgisi, 42-63). U njoj autorica posebnu pažnju posvećuje različitim onološki i morfološki uvjetovanim alternacijama, strogo ne odvajajući ih (*vokalske alternacije*: /e, a/i, e/i, ö/i, ü/i, u/i, o/ö, o/ü, ö/e, ü/e, u/a, /a, a/e; *labijalizacija vokala u različitim nastavcima*: -mur/mür, -uk/-ük, -gu/-gü, -dur/-dür, -duk/-dük, -ur/-ür; -(u)m/-(ü)m, -up/-üp, -alum/-elüm, -(u)n/-(ü)n;

gubljenje vokala; adaptacija vokala u tuđicama sukladno fonetsko-fonološkim pravilima turskoga jezika; suglasničke alternacije / ünsüz değişmeleri: a) ozvučavanje / tonlulaşma: t/-d-, -t/-d-, -t/-d, k/-g-, -k/-g-, k/-g-, -k/-g-, -k/-g-, -j/-c-, -p/-b-, -k/-g-; b) obezvučenje / tonsuzlaşma: d/-t-, -d/-t-, -d/-t, -j/-ş-, b/-p-; c) "frikativizacija" suglasnika / sızıcılışma: k/-k-, -k/-k-, b/-v-, -b/-v-, -b/-v, -d/-y-, -d/-y-; d) alternacije suglasnika / sürekli ünsüzler arasındaki değişmeler: -r/-l-, -n/-m-, -y/-v-; *gubljenje suglasnika - elizija*: g, g/Ø, r/Ø, y/Ø, l/Ø, v/Ø, h/Ø, ş/Ø; *udvajanje ili geminacija suglasnika / ünsüz ikizleşmesi*; *zamjena mjesta u suglasničkoj skupini gr, tj. alternacija gr/rg*; *gubljenje slogova u nekim rječima kao što su kardaş (<karındaş), paşa (<başaga) i sl.*

Morfološku analizu teksta poeme *Kissa-i Yûsuf* Leylâ Karahan o počinje poglavljem *Şekil Bilgisi* (63-112). Premda je o najduži dio njene lingvisičke s udije jezika Erzurumlu Darira, u spomenu om poglavlju obraden je uglavnom vorbeni aspek različih vrs a riječi koje je Erzurumlu Darir koristio u svojoj poemi o Jusufu i Zulejhi. Zato u tome dijelu studije uglavnom možemo naći različite oblike vorbenih afiksa koji se koriste za tvorbu imenica, glagola, pridjeva, nekih zamjenica, pridjeva i brojeva, ali i nastavke za množinu, oblike za posvojne zamjenice, padežne nasavke i d. Au orica knjige analizu poeme završava kraćim opisom sinakse rečenice (*V. Cümle Bilgisi*, 112-120), gdje se donekle bavi i nekim čis o sinagmatskim relacijama (Kelime Grupları, 112-117), ali bez neke osobite eore ske analize. Pri analizi rečenice Leylâ Karahan navodi kraće primjere iz poeme gdje se lahko uočavaju odnosi: predikat : subjekt, predikat : objekt, predikat : adverb, "ki" ("kim") + vezana klauza i sl. Nakon jezičke analize, slijedi bibliografija radova korištenih pri

pisanju te analize (123-131), transkripcija teksta poeme (*Metin*, 134-319). Predočeni transkribirani tekst Daririjeve poeme *Kıssa-i Yûsuf* otvara mogućnosti i za analize drukčije naravi, kao što su lingvo-stilska, književno-umjetnička i sl. Treba napomenuti da se tekst poeme sastoji od osam dijelova (sekiz meclis), koji čine jednu tematsku cjelinu. Svaki se dio može posebno proučavati sa književno-estetskog aspekta. Poema ima više planova pripovijedanja; odvojeno teče osnovni tekst poeme motiviran poznatom pripovijesti o Jusufu i Zulejhi, a unutar toga tematski strogo vezanog teksta (nazm-ı kısas) pojavljuju se kraće cjeline (Fürkat-name-i Yûsuf 'aleyhi's-selam/ Poglavlje o rastanku s Jusufom alejhiselamom, 145-146; Mesnevi, 158-159; Diden-i Yûsuf der-vaki'a / Viđenje Jusufa u stvarnosti, 159; Mesnevi, 169; Fi-beyan-ı ahval-i Yûsuf 'aleyhi's-selam / O tumačenju Jusufovih duševnih stanja, 169; Zehr-daden be-padişah / Davanje otrova vladaru, 200-202; Şi'r-i Ya'kub 'aleyhi's-selam be-firak-ı Yûsuf 'aleyhi's-selam / Stihovi Jakuba alejhiselama povodom rastanka sa Jusufom alejhiselamom, 251; Gazel, 296; i Hikayet-i Züleyha / Pripovijest Zulehina, 302-304). Unutar spomenutih cjelina dominiraju još manje, emotivno zgusnute cjeline, koje skreću pažnju na glavne ličnosti poeme, Jusufa i Zulejhu (Şi'r-i Yûsuf 'aleyhi's-selam, Şi'r-i Züleyha). To su uglavnom kraće ili duže monološke cjeline u stihu, u koji-ma pjesnik u okviru svoje kulturno-civilizacijskim ambijentom omeđene pjesničke slobode iznosi i neke svoje vizije Jusufova ili Zulejhina duševnoga stanja u određenim životnim situacijama. Posebice je u knjizi interesantno pjesničko viđenje dijaloga između Jusufa i Zulejhe (Şi'r-i Züleyha /bera-yı/ Yûsuf 'aleyhi's-selam, 172). Po takvom, u stihove pretočenom, pjesničkom doživljaju i shvatanju odnosa između Jusufa i Zulejhe najčešće se prepoznaju

autori različitih poetskih interpretacija poznatog motiva o Jusufu i Zulejhi.

Autorica je, što je još jedna osobenost njena rada na Daririjevoj poemi o Jusufu i Zulejhi, navela u fusnotama i informacije o tome da li u nekoj misri dolazi do odstupanja od uobičajena metra. Indeks riječi, gramatičkih pojmova i različitih nastavaka zauzima znatan dio njezine knjige (Dizin, 321-431), i njegova je namjera, čini se, da olakša naredna istraživanja i proučavanja spomenute Daririjeve poeme, bez obzira na to s kojega bi se aspekta ona proučavala.

Adnan Kadrić

Tansu Bele, ERKEK YAZINDA KADIN, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998., 84 str.

Utjecaji feminističkih pokreta u književnosti na Zapadu dolaze do izražaja početkom šezdesetih godina 20. stoljeća. Oslanjajući se na konsekvence pripadnosti nekome spolu kao na predmet istraživanja, "feministička kritika" donosi određene inovacije u književnoj kritici, pa i u samoj književnosti. Feministi smatraju da u literarnim djelima muškaraca uglavnom pronalazimo do krajnosti idealizirane i dijametralno suprotne ženske likove, koji odražavaju želje i strahove muškaraca: sa jedne strane - ženu djevicu, sveticu, posvećenu u potpunosti domu i porodici, dok sa druge strane nailazimo na raskalašnu ženu niskih moralnih vrijednosti, sklonu promiskuitetu. Prema feminističkoj kritici, žene ne mogu biti zadovoljne čitajući ovakva djela, jer

se takva djela prije svega obraćaju muškarcima, niti se, pak, mogu poistovjetiti sa likovima iz njih, jer se iskustva i stavovi žene koji determiniraju njen literarni ukus razlikuju od stavova muškaraca. Ovakva zapažanja, i sam pristup analizi sa aspekta razlike među polovima, donose jedan drukčiji pogled na književnost i književnu kritiku.

Radovi u turskoj književnoj kritici koji bi mogli ući u kategoriju feminističkih javljaju se znatno kasnije nego na Zapadu. Zapravo u Turskoj, izuzev nekoliko prevoda i kraćih članaka objavljenih u književnim listovima, ne možemo naći opširnije i ozbiljnije radove koji se bave tom problematikom. Knjiga *Erkek Yazında Kadın (Žena u književnim djelima muškaraca)* autorice Tansu Bele, objavljena u Istanbulu 1998. godine, na prvi pogled tek podsjeća na djela iz oblasti feminističke književne kritike. Međutim, ova knjiga koja predstavlja magistarsku tezu Tansu Bele, pod punim nazivom *Lik žene u književnim djelima muškaraca u periodu Republike*, odbranjenu u Centru za primjenu i istraživanje pitanja žena pri Istanbulskom univerzitetu ne samo da ne daje odgovore na probleme specifične za feminističku kritiku već i ne ispunjava ni očekivanja koja njen naslov nagovještava. Ukoliko se želi donijeti tačan i opšti sud o ženskim likovima u književnim djelima jednog razdoblja, neophodno je ostvariti sveobuhvatno istraživanje na literarnim izvorima koji su odabrani po precizno određenim kriterijima. Nažalost, takav pristup nije moguće uočiti u knjizi Tansu Bele.

Autorica period republikanstva u turskoj književnosti zaokružuje na dva razdoblja - prije i poslije pedesetih godina, i pri tome ne navodi razloge na osnovu kojih se odlučila na takvu podjelu. Kao predstavnika prvog perioda i predmet svoje analize Bele uzima pisca Peyami Safu i njegova djela,

posebno se osvrnuvši na Safin *Roman o jednom kolebanju*. Kao primjere za drugi period ona uzima djela Mehmeda Seyde i Tarika Dursuna K. Ukoliko se obazremo na kriterije na osnovu kojih je autorica odabrala baš ta književna djela, nailazimo na objašnjenja tipa: "*Kada razmotrimo činjenicu da je Peyami Safa bio veoma popularan pisac svoga vremena, shvaćamo da se u njegovim djelima odražavalo tipiziranje ženskih likova prema stavovima tadašnjeg društva*" (str. 13). Iz navedenog se vidi da je Bele odabirajući djela Peyami Safe, kao osnovu za svoje istraživanje, imala u vidu činjenicu da je Peyami Safa književnik koji se obraća širokom čitalačkom krugu i izražava njihove stavove. Autorica kroz cijeli svoj rad insistira na tome da je Peyami Safa utjelovljenje stavova društva po pitanju položaja i uloge žene", te je zbog toga idealan predstavnik vremena u kome je živio. U ovom slučaju nameće se pitanje: da li je tema knjige Tansu Bele lik žene u književnosti ili, pak, u turskom društvu? Svakako da je odnos književnosti i društva u određenoj mjeri uvijek prisutan, i književnost uvijek donekle odražava socijalne promjene i stavove, ali ipak nije moguće objektivno konstatirati neke društvene činjenice na osnovu literarnih djela, pošto je književnost po mišljenju mnogih teoretičara savremene književnosti prije svega "subjektivna fikcija". Kao što smo ranije vidjeli, Tansu Bele uzima prozu Peyami Safe za predmet svoje analize smatrajući ovog pisca predstavnikom stavova društva svoga vremena, ali periodu poslije pedesetih godina ne pristupa na isti način. Književnici koje je autorica odabrala kao predstavnike ovog razdoblja, kako i sama navodi, nisu izuzetno popularni i ne izražavaju opšteprihvaćene poglede na položaj žene. Ponovo se postavlja pitanje kriterija po kojem je Bele izabrala djela ovih književnika kao temu svog istraživanja, jer se uočava

nedosljednost pri izboru predstavnika i za prvo i za drugo razdoblje. Po svemu sudeći, za Tansu Bele najvažnije je bilo pronaći odraz stavova društva u književnosti, pa je zbog toga ovaj rad više baziran na sociološkim nego na književnim kriterijima. To dokazuje i činjenica da se Bele više bavi ženom u turskom društvu nego u djelima muških autora, tako da bi možda bilo mnogo bolje da je odabrala neki drugi naslov koji bi u većoj mjeri odražavao njen rad.

Ukoliko se osvrnemo na sam sadržaj knjige, zapaža se da Bele u svojoj "analizi" ne prevazilazi puko prepričavanje fabule i osobina ženskih likova u djelima kojima se bavi. Za autoricu se književnost i društvo uvijek u potpunosti prožimaju i književnost istovjetno odražava socijalni položaj žene, a književnici su tu samo da naglase već postojeće stanje. Tansu Bele se ne osvrće na pitanja specifična za feminističku književnu kritiku kao što su žena-čitateljica i književno djelo koje joj nije namjenjeno i u kome ne može uživati. Također prema stavu autorice "muški pisci" ne stvaraju ženske likove koji bi odrazili njihove želje i strahove već jednostavno preuzimaju tipove žena iz turskog društva.

Govoreći o stvaralaštvu Tarika Dursuna K., Bele navodi da razlog zbog koga ženski likovi ovog književnika nose određene osobine treba tražiti u socijalnom okruženju, a ne kod samog autora. U ovom slučaju književno stvaralaštvo ostaje zanemareno pred porivima društva, te se može zaključiti da je za Tansu Bele književnost samo sredstvo kojim bi se skrenula pažnja na podređeni položaj žena. Nameće se zaključak da je autorica, sa namjerom da potvrdi svoje teze i predrasude o podređenom položaju žene u patrijarhalnom društvu, posegnula za najefektnijim primjerima za to, djelima Safe, Seyde i Dursuna K. Na osnovu svega, može se reći da ova knjiga nije napisana prema

modelu feminističke književne kritike već više oslanjajući se na opšte postulate samog feminizma. Ipak, možemo se nadati da će ovaj rad, kao prvi iz ove oblasti, otvoriti put novim i stručnijim radovima, za što turska književnost zaista pruža veliki broj izvora.

Alena Ramić

BOŠNJAČKA KNJIŽEVNOST U KNJIŽEVNOJ KRITICI. Knj. 1, Starija književnost (priredili: Enes Duraković, Esad Duraković i Fehim Nametak), Alef, Sarajevo 1998., 974 str.

U izdanju izdavačke kuće Alef u Sarajevu 1998. godine pojavila se tematski zanimljiva četverotomna hrestomatija *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Namjera je hrestomatije, kako se vidi iz tematskih cjelina unutar četiri obimna svezka koja se nadovezuju jedan na drugi po hronološkom principu, ukazati na dijahronijsku "vertikalnu" razvitka bošnjačke književne tradicije. Zapravo, spomenuta vertikala, u svojoj svojoj metaforičnosti, u određenim se vremenskim periodima transformirala i u imaginarnu dijahronijsku krivulju, koja se očigledno nije kretala samo uvis, nego je podrazumijevala i padove. U prvome tomu hrestomatije uočavamo, odmah nakon kraćih uvodnih studija općega karaktera, i nekoliko radova koji se bave srednjovjekovnom bosanskom književnošću koja pokazuje neke posebnosti u odnosu na neke druge srednjovjekovne književnosti u susjednim zemljama. Zapravo, najzanimljiviji je pokušaj da se hrestomatijom ukaže na srednjovjekovni kulturološki ambijent unutar kojeg se traže temelji za uspostavu i kasniji, po mnogo čemu zanimljiv tok književnosti koja se već dugo vremena naziva bošnjačkom književnošću.

ću. Stoga smo se odlučili našu pažnju usmjeriti ka prvom tomu hrestomatije koji, ustvari, o tome i govori.

U "Uvodnom slovu" (5-9), tekstu prof. dr. Enesa Durakovića, objavljeno uz hrestomatiju *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, suočavamo se sa svojevrsnom reakcijom autora teksta na neke od uzroka zbog čega je, kako on na samom početku ističe, bošnjačka književnost dugo vremena ostajala "izvan institucionalno organiziranih znanstvenih istraživanja, sistema-tiziranja i vrjednovanja". Štaviše, ni period pojavljivanja prvih većih, značajnijih književno-historijskih ostvarenja u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća nije, kako Duraković naglašava, period pisanja u uobičajenom "neoromantičkom nacionalnom zanosu glorifikacije književne tradicije", koji se obično podrazumijeva kao logična faza pri ustanovljavanju i razvitku većine nacionalnih književnosti. Hrestomatija *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* pokušaj je da se, odabirom i objedinjavanjem različitih tekstova iz brojnih časopisa i knjiga, bošnjačka književnost predstavi u svjetlu dosadašnjih književnokritičkih radova. Raznolikost pristupa i književnih žanrova podrazumijeva nužnu sistematizaciju i klasifikaciju.

U tematskoj cjelini "Bošnjačka književnost: status, modeli određenja" uočavamo radove poznatih bosansko-hercegovačkih istraživača kulturne baštine, kao što su članci: Alije Isakovića (Riječ o *Biserju*), Mustafe Imamovića (Neki pogledi na razvitak muslimanske književnosti), Midhata Begića (Naš muslimanski pisac i njegova raskršća), Muhsina Rizvića (Poetika bošnjačke književnosti) i Enesa Durakovića (Status i modeli izučavanja bošnjačke književnosti). Radovi, i sami za sebe i kao cjelina, svjedoče o mukotrpnome putu ka prirodnim potrebama jednog od naroda Bosne za

znanstvenim utemeljenjem svoje književnosti. Povijesna je utemeljenost, unatoč osporavanjima, ipak nesporna, premda je i nju, kao takvu, trebalo udaljiti od negativnih, politički nametnutih konteksta i iznova je reinterpretirati i revalorizirati. Iako nam se tekstovi iz navedene tematske cjeline mogu učiniti djelimice već poznatim, to nije njihova glavna osobitost: treba obratiti pažnju na njihovu historijsku težinu u periodu i široj kulturološkoj atmosferi u kojoj su nastajali i bili javno obznanjeni. U radu Muhsina Rizvića, u kojem se autor općenito bavi poetikom bošnjačke književnosti, ukazuje se na mogućnost komparativnog proučavanja bošnjačke književnosti i ostalih književnosti kako na teritoriji Bosne i Hercegovine, tako i u širem njenom okružju, kako bi se pokušale dokučiti i mogućnosti njihove žanrovske, motivske i kulturološke isprepletenosti, kao i međutjecaja drukčije naravi. Studije bi takve naravi, dakako, dale cjelovitiju sliku naše kulturne povijesti.

U svome radu "Modeli izučavanja bošnjačke književnosti" (67-72) Enes Duraković ističe da se "*bošnjačka književnost može izučavati i kao jedan od naporednih, kompozitnih tokova književnosti naroda Bosne i Hercegovine, ali i kao samostalna nacionalna literatura. Jasno je da ovo razlikovanje pojmova nacionalnih književnosti naroda Bosne i Hercegovine nije zasnovano na principu subordinacije, nego su ti odnosi određeni različitim perspektivama metodoloških opredjeljenja.*" U daljem tekstu on ukazuje na neke pozitivne rezultate i opravdanost, ali isto tako i značajnije nedostatke filološko-pozitivističkog pristupa proučavanju bošnjačke književnosti i literature uopće.

U tematskoj cjelini "Srednjo-vjekovna bosanska književnost" (75-116) na samom početku, u tekstu Maka Dizdara srećemo mnoštvo informacija o starim

bosanskim tekstovima, i kako sam autor u svom radu navodi "ima priličan broj natpisa koji su rezultat dubokih ličnih emocija i senzacija autora, izazvanih jačinom tragičnosti događaja o kome je trebalo ostaviti svjedočanstvo potomstvu" (str. 83). Iz primjera sa nadgrobnih natpisa, navedenih u knjizi, izbija prepoznatljivi srednjovjekovni viteški duh, kao i duh starih bosanskih mudraca svjesnih prolaznosti svijeta u kojem su živjeli. Ivan Lovrenović u tekstu "Bosanska mediјеvalna kultura" (93-102) govori o "zanimljivom i neuobičajenom polialfabetizmu" srednjovjekovne Bosne, svjetovnome karakteru povelja, minijaturama i sitnoslikarstvu, stećcima i "umjetnosti mramorja". Premda autor po vokaciji nije historičar, ipak ne propušta da izrazi svoju sumnju u heretičnost hereze Crkve bosanske, tako da kasnije zaključuje kako "umjetnost mramorova spaja dvije kulturne sfere, pučku i elitnu, ostvarujući jedinstven amalgam rustično-folklornog i graditeljski rafiniranog; poganskog i kršćanskog; groteskno-ironijskog i uzvišenog" (str. 100), zapravo, na stanovit način, makar se tako čitateljima čini pri njihovu iščitavanju, dovode u sumnju čak i autorovu sumnju u eventualno postojanje heretičnosti hereze Crkve bosanske (cp. opreke "pagansko : kršćansko", "rustično-folklorno : graditeljski rafinirano" i sl.), a oni su prije svega rezultat sugestivnosti živopisnih motiva srednjovjekovnih bosanskih stećaka - tih prvih, do danas sačuvanih "antologija" bosanske pismenosti. Slijedi kraći tekst Nihada Agića "Čudo i zagonetka", pisan kao osvrt na knjige Maka Dizdara i Ivana Lovrenovića, koje govore o srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti. Tematska cjelina o srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti završava se vrlo iscrpnim radom Kune "Srednjovjekovna bosanskohercegovačka književnost" (107-116).

Tematska cjelina "Književnost na orijentalnim jezicima" (119-930) zauzima najveći dio prvoga toma hrestomatije *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, što je, ipak se mora priznati, u velikoj mjeri i zasluga svih onih, ponajprije orijentalista, koji su se bavili pitanjem proučavanja ili prevođenja djela Bošnjaka na orijentalnim jezicima. U "Predgovoru" (119-131) priređivači svoj prilog otpočinju skretanjem pažnje na pionirski rad Safvet-bega Bašagića, utemeljitelja "naučnog pristupa" bošnjačkoj književnosti na orijentalnim jezicima. No, kao da se nije moglo izbjeći jedno pomalo "nametnuto" pitanje-dilema: da li književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima treba nazivati bošnjačkom ili, pak, osmanskom književnošću. Samo je pitanje, po nama, više posljedica dugodecenijuskoga prisvajanja i katkad planski ignorirajućega odnosa spram bošnjačke književnosti, nego što je to pitanje nastalo kao rezultat kakve smislene, uobičajene istraživačke zabrinutosti nad samom nominacijom te književnosti. Termin osmanska književnost uopće ne treba promatrati u pojmovnome okviru nacionalnih književnosti, jer ona to naprosto po svojoj naravi i nije, isto kao što to nije ni pojam, recimo, zapadnoevropske književnosti. Književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima ne iscrpljuje se samo u pojmu bošnjačke nacionalne književnosti, već nužno podrazumijeva i širi povjesni kulturno-civilizacijski okvir tradicijske razuđenosti multietničkoga i multikonfesionalnog Osmanskoga carstva, kojega je i Bosna dugo vremena bila neodvojivi dio. Pitanje komparativnoga proučavanja književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima i ostalih djela orijentalne (op. osmanske) književnosti pitanje je koje se prešutno javlja i među studentima turkologije, koji, iako još uvijek nisu u mogućnosti praviti neke velike, znanstveno utemeljene projekte, ipak

mogu čak i letimičnom usporedbom nekih djela divanske književnosti Bošnjaka sa djelima ostalih divanskih pjesnika u Carstvu doći do zaključka da se zapravo radi o istome tradicijskome modelu "poetske" pismenosti. Šire i obimnije komparacije posao su malo-brojnih orijentalista koji se odvažavaju baviti takvim mukotrpnim radom, a čije rezultate željno iščekuju brojni zainteresirani književni kritičari.

Priredivači potom posebnu pažnju posvećuju metodama dosadašnjega proučavanja bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima. Osim sintetskih radova, oni naglašavaju, kao jednu od odlika bošnjačke literature o vlastitoj baštini, relativno "učestalo pojavljivanje monografija i analiza pojedinih segmenta književne baštine po vertikali" (F. Nametka, A. Ljubovića, M. Hadžijahića, S. Grozdanića i sl.). Studiozan pristup, kako dalje priredivači hrestomatije ističu, primjećujemo u djelima: *Bulbulistan* Fevzije Mostarca (Sarajevo, 1973.), uz prijevod i komentar Dž. Čehajića; *Divan Fadil-paše Šerifovića* (Sarajevo, 1981), uz prijevod i bilješke F. Nametka; *Ali-Dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska misao* (Sarajevo, 1994.) autora Ismeta Kasumovića, i slična djela.

U uvodnoj, kraćoj tematskoj cjelini "Opći pristup baštini na orijentalnim jezicima" (135-284) prvi je rad "Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti", Safvet-bega Bašagića. Slijedi rad Hamze Hume "Veličine istočnog parnasa", u kojem Hamza Humo kao da iskazuje žal za tim što su naši ljudi pisali na stranom, turskom jeziku, "pravdajući se" za nešto na što nije mogao utjecati. U radu "O pojmu književnosti u primjeni na istraživanja naše duhovne baštine" Muhamed Filipović skreće pažnju na neke osnovne probleme koji se javljaju pri proučavanju kulturne baštine, kao što su: a) uporedno proučavanje povijesti ideja "duhovnih tradicija" u okviru ukupne kulture

naroda u Bosni; b) problem adekvatnog metoda ili metodologije istraživanja naše duhovne tradicije; i c) problem vrednovanja dostignuća tih ostvarenja i "ukupnosti njihovog korpusa". Istraživanja, po njemu, treba da pokrenu pitanja "od kulturnog, znanstvenokritičkog i bitnog smisla i značenja" (str. 170); svaki pojam ima povijesni karakter, tako da je velika metodološka omaška projicirati suvremene pojmove i kriterije na pojave i kretanja "prošlih vremena". Filipović u radu daje i kraći pregled svojega razumijevanja smisla umjetnosti i književnosti kroz povijest, počev od Aristotelove *Poetike*, krećući se poznatima stazama današnjeg tumačenja "metapovijesti književnoga stvaralaštva".

Interesantan je i rad Smaila Balića "Književni rad na orijentalnim jezicima - Mjesto i značenje orijentalne komponente u književnosti Južnih Slavena", preštampan iz njegove knjige *Kultura Bošnjaka* (1973), u kojemu autor jednostavnim jezikom odgovara na nacionalne propagande, okrenute prije svega protiv "književnoga stvaralaštva" naših ljudi na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske uprave. Slijede radovi Muhameda Hadžijahića, Hazima Šabanovića, Amira Ljubovića, Ismeta Kasumovića, Džemala Čehajića, Muhameda Ždralovića i Bećira Džake. Značajno mjesto u prvome svezku hrestomatije *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* zauzimaju odabrani radovi Fehima Nametka o divanskoj književnosti (421-536), među kojima se ističe rad "Teme, motivi i simboli u pjesmama divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine" (481-536). Dakako, zanimljivi i iscrpni su radovi koji se bave pjesmama na turskom jeziku o nekim našim gradovima, autora M. Handžića i O. Mušića.

Nakon rada Esada Durakovića "Mostarska nazira kao svijest o uobličenoj poetskoj tradiciji" slijedi sa

kulturno-historijskoga aspekta zanimljiv rad M. Hadžijahića "Književnost bosanskih hamzevija". Osvrt na epigrafiku i neke zanimljivosti iz života Zekerijaa Sukerije dala je A. Š. Jesenković, dok informacije o životu i djelu Hasana Kaimi Babe pronalazimo u radovima J. Šamić. U hrestomatiju su uključeni i radovi E. Kovačevića i A. Bejtića u kojima se nalaze osnovni podaci o životu Sabita Užičanina. O *Divanu* Mehmeda Rešida govori nešto duži rad Š. Sikirića, sa filološko-neutralnim prijevodom, pisan sa dosta akribičnosti. U radu Lejle Gazić "Jedna neobjavljena pjesma Mehmeda Rešida" primjetan je svakako pažnje vrijedan prevodilački trud da se ritam pjesme M. Rešida u prijevodu što više približi čitaocu uhu, da se izvorno poetsko milozvučje stiha Mehmeda Rešida primakne i misli i srcu čitatelja, što i jeste jedan od temeljnih zahtjeva poetike prevođenja. Upada u oči i to da su priređivači hrestomatije, možda i s određenom svrhom, pomiješali tekstove koji se bave poezijom i prozom na turskom, te je tako tekst o Mula Mustafi Bašeskiji i njegovu *Ljetopisu* došao ispred rada o Mejliji Guraniji, našem pjesniku iz 18. stoljeća.

Tematska cjelina "Alhamijado književnost" (861-930) zauzima zanimljivo malo prostora u hrestomatiji. Dva rada koja se bave epistolarnom književnošću Bošnjaka od velikog su značaja za proučavanje naše kulturne povijesti, od kojih posebno treba istaći rad M. Rizvića "Krajišnička pisma". Prvi svezak hrestomatije *B šnjačka književn st u književn j kritici - Starija književn st* završava kraćim indeksom važnijih imena i sadržajem tematskih cjelina i naslova onih radova koji su uvršteni u hrestomatiju.

Adnan Kadrić

KIZ DESTANI (hazırlayan: Halil Ersoylu), Türk Dil Kurumu, Ankara 1996., 106 str.

Stari turski ep *Kız Destanı*, za koji se pretpostavlja da je nastao krajem 14. i početkom 15. stoljeća, ubraja se u onu grupu djela turske narodne književnosti u koju se ubrajaju i djela *İsmail Destanı*, *Kesik Baş Destanı*, *Güvercin Hikâyesi*, *Veysel Karani Hikâyesi* i djela slične tematike. *Kız Destanı* je poema uz čiji se naslov često pridodaje dopunsko objašnjenje "haza hikâyet-i kız ma'a Cühüd"/ "Ovo je hikaja o jednoj djevojci i Jevrejину", čime se poemi daje odrednica "hikâya". Kako bi se izbjegla zabuna, treba naglasiti da je pojam "hikâye" u periodu kad je poema pisana imao šire značenje nego što ga ima u današnjoj, suvremenoj turskoj književnosti. Pojam "hikâye" obuhvatao je različite forme kratkih priča, pripovjetke raznih vrsta, epove, legende, bajke, basne i anegdote, kao i stilizirane govore nekih mudraca i začetnika određenog pravca u tesavvufu.

U izdanju Turskog lingvističkoga društva (TDK) u Ankari pojavila se knjiga pod nazivom *Kız Destanı*, koja se bavi poznatom istoimenom turskom poemom. Priređivač je knjige prof. dr. Halil Ersoylu. U uvodnom dijelu pisac knjige daje osnovne podatke o poemi, objašnjava način na koji je radio, koje je rukopisne izvore koristio i koji je, po njemu, značaj samoga epa. Ističe kako je djelo *Kız Destanı*, prije svega, djelo koje predstavlja jedan od važnijih izvora za proučavanje stila turske narodne pripovjedačke poezije, budući da vrvi mnoštvom narodnih izreka i frazema. *Kız Destanı* je djelo interesantno za različite vrste istraživanja. Kako H. Ersoylu navodi, knjiga je interesantna, kako sa stručno-jezičkog i književno-estetskoga, tako i sa kulturno-civilizacijskoga aspekta. Ortografski aspekt proučavanja takvih i sličnih djela ima velik

značaj u utvrđivanju stepena adaptacije ne-turskih riječi u govornom turskom jeziku tog perioda. Interesantno je, također, istaći da se pravopis pisanih djela narodne književnosti u to vrijeme razlikuje od pravopisa u djelima divanske (dvorske) književnosti istoga perioda, o čemu nam zorno svjedoče i rukopisni primjerci tih djela.

Na osnovu transkribiranoga teksta poeme *Kız Destanı* (1-21), koji sadrži 288 distiha / bejtova, vidimo da je *Djevojački ep* zapravo pripovijest o jednoj siromašnoj djevojci koja ni po cijenu umiranja od gladi ne mijenja svoju vjeru i uvjerenje. Poema je moralno-didaktičkog karaktera, pisana jednostavnim jezikom, bez visokostiliziranih perzijskih genitivnih konstrukcija i složenica što ih često susrećemo u dvorskoj poeziji tog perioda.

U dijelu knjige "Dil incelemesi" (studija o jeziku; 22-25) pronalazimo samo autorove natuknice o općim ortografskim osobitostima dva rukopisa poeme. Interesantno je da nam autor studije i priređivač transkribiranog teksta poeme u prethodnoj cjelini nije objasnio principe transkripcije koju je primijenio. U narednom poglavlju on opširno govori o općim ortografskim osobitostima epa, koji je, što je također zanimljivo, u cjelosti vokaliziran i u svojoj izvornoj rukopisnoj formi. Kad se malo više obrati pažnja na primjere što ih autor navodi, osim nedosljednosti u pisanju na koje se i autor studije posebno osvrće, uočiti ćemo i interesantne pojave koje su osobitost isključivo *narodnog pravopisa* (halk imlâsi). U biti, razlika je između "narodnog" i pravopisa dvorske književnosti i službenih spisa tog doba, kao što se vidi na osnovu primjera u autorskim objašnjenjima, u tome što je "narodni" pravopis u većoj mjeri fonološki, nego što je to pravopis unutar djela divanske književnosti. Na osnovi "pravopisnih" osobitosti djela narodne književnosti

možemo govoriti i o tome kada je i u kojoj mjeri u turskome jeziku dolazilo do kakve fonetsko-fonološke ili morfofonološke alternacije, a nedosljednosti i odstupanja u pisanju posredno nam govore i o tome u kojoj mjeri su navedene promjene u izgovoru utjecale na promjene u pravopisu. Takvim i sličnim pitanjima bavi se historijska fonetika. Budući da se *Türk Dil Kurumu* u svojim izdanjima naglašeno bavi dijahronijskom perspektivom turskog jezika, tako i knjiga *Kız Destanı* zauzima sasvim određeno mjesto u knjigama koje se bave tom perspektivom turskoga jezika.

Nakon kraćeg priloga o nekim manjim razlikama između dva različita rukopisa epa *Kız Destanı* (56-66), Halil Ersoylu daje nadasve koristan rječnik manje poznatih riječi iz rukopisa (67-104), u kojemu pored lekseme često navodi i brojne ustaljene kolokacije i frazeološke izraze u kojima se nalazi ta leksema. Brojni navedeni frazemati osobitost su isključivo narodnoga govora. Iza bibliografskog priloga slijede, na ukupno 46 strana, faksimili oba obrađena rukopisa poeme *Kız Destanı*.

Vrijednost knjige *Kız Destanı*, čiji je autor i priređivač Halil Ersoylu, prije svega, leži u tome što je u knjizi data naučna transkripcija djela i što je, kraćim osvrtom na ortografske osobitosti rukopisnih primjeraka spomenutog djela, indirektno skrenuta pažnja na postojanje razlike u pravopisu djela divanske poezije i turske narodne poezije istoga perioda. Premda je naslov knjige preširok i preambiciozan za ono što čini njen sadržaj (možda bi podesniji naslov bio *Opće ortografske osobitosti djela Kız Destanı*, i slično), smatramo da je vrijedno skrenuti pažnju našoj, bosanskohercegovačkoj čitalačkoj javnosti na spomenuto djelo iz jednog posve drugoga razloga. Naime, *Kız Destanı* jedno je od rijetkih djela takve vrste koje je prevedeno na bosanski jezik, prepjevano u formi mevluda i

ka na bosanskom, nakon čega su se koristili samo među visokom ulemom.

U kataloškom dijelu (str. 19-483), obrađeno je 512 kodeksa odnosno 833 djela iz oblasti "an-nahw". Raznovrsna lingvistička interesovanja u oblasti arapskog jezika uobličena su kroz rasprave i analize nekih gramatičkih kategorija (agensi u ar. jeziku, paradigme oblika riječi, sintaksičke analize), kompendije sintakse i dr.

Od bosanskih autora obrađeni su rukopisi Ahmeda Sudije al-Busnawi (u. 1006/1597.) i djelo "Šarh al-Kafiya", komentar na "al-Kafiya" od Ibn Hagiba; zatim Mustafa b. Yusuf b. Murad al-Mustari (u. 1119/1707), poznatiji kao Mustafa Ejubović ili Šejh Jujo, i njegovo djelo "Al-Fawaid al-Abdiyya", komentar na az-Zamahšerijevo djelo iz sintakse "Al-Unmudag fi an-nahw"; Ibrahim b. aš-Šayh. Ismail b. Salih b. Ali al-Mustari, ili poznatiji kao Opijač (u. 1138/1725-26), koji je autor dva gramatička djela "Šarh al-Misbah" komentar na al-Mutarrijjeva djela "al-Misbah" i "al-Muhtasar fi an-nahw", kompendij arapske gramatike; 'Abdulkamal Ismail b. al-Hag Wali at-Trawniki (u. poslije 1052/1642-43) i njegov udžbenik "An-Namliyya fi izhar al-qawaid as-sarfiyya wa an-nahwiyya".

U oba sveska su nakon kataloškog dijela dati indeksi, danas već neophodan dodatak svakom katalogu rukopisa: indeks naslova, indeks naslova u transkripciji, indeks pisaca, indeks prepisivača, indeks vakifa, indeks bivših vlasnika, indeks mjesta, tabelarni prikaz inventarskih brojeva rukopisa i rednog broja kataloga, pregled obrađenih rukopisa po temama poredane abecednim redom. Na osnovu ovih indeksa može se pratiti dolazak rukopisa iz raznih bosanskohercegovačkih biblioteka, medresa i privatnih kolekcija u Gazi Husrev-begovu biblioteku. Svezak V obogaćen je prilogom od 9 faksimila, a svezak VI sa 8 faksimila kao ilustracija

rukopisa koji imaju iluminirane vinjete ili su vezani za Bosnu i Hercegovinu.

Osim velikog značaja ovih kataloga za našu naučno-kulturnu javnost, jer pružaju uvid u rukopisno blago, odnosno u izvore za naučno i kulturno istraživanje naše baštine, koji su bez sumnje na nivou postojećih evropskih kataloga, značajni su i za dokumentovanje, očuvanje i osvjetljavanje cjelokupne islamske kulturne baštine u najširem smislu.

Sabaheta Gačanin

GAZI HUSREV-BEGOVA
BIBLIOTEKA U SARAJEVU,
KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH,
PERZIJSKIH I BOSANSKIH RUKO-
PISA, SVEZAK ČETVRTI. Obradio
Fehim Nametak. Al-Furqan, Fondacija
za islamsko naslijeđe – Rijaset Islamske
zajednice u BiH, London – Sarajevo
1998., XVIII + 534 + 19 str.

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu u poslijeratnom razdoblju nastavlja sa serijom izdavanja kataloga rukopisa ove neprocjenjive riznice pisane riječi. Tri nova sveska kataloga koji su objavljeni u posljednje vrijeme predstavljaju, svaki u svojoj oblasti, nove vrijedne rezultate rada u ovoj biblioteci. O ranije objavljenim svescima kataloga rukopisa ove biblioteke ne treba posebno govoriti. Njihova naučna vrijednost najbolje se dokazuje u praksi jer oni predstavljaju nezaobilaznu referencijalnu literaturu za istraživače u ovoj oblasti koji ih širom svijeta koriste u svom radu.

Pitanje objavljivanja izdanja koja nisu popularnog nego naučnog ili stručnog karaktera predstavljalo je uvijek još jedan problem nakon svih onih koje iziskuje ovaj rad sam po sebi. Srećom,

štampanje ovog, kao i druga dva nedavno objavljena sveska *Kataloga rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, omogućila je Fondacija za islamsko kulturno naslijeđe *Al-Furqan* iz Londona, u kojoj su znali prepoznati vrijednosti koje ova biblioteka čuva u svojim depoima, ne samo u okvirima našeg podneblja nego i za ukupnu svjetsku rukopisnu baštinu. Utemeljitelj fondacije, Njegova ekselencija Šejh Ahmed Zeki Jemani, u *Uvodnoj riječi* je istakao da "Al-Furqan ima za cilj da kroz "očuvanje arapske i islamske rukopisne baštine ... služi i sveukupnoj ljudskoj baštini u najširem smislu" (str. VIII). Stoga je u *Predgovoru* knjizi, uz kratak historijat izrade kataloga rukopisa ove biblioteke i ovog kataloga posebno, direktor Biblioteke izrazio zahvalnost utemeljitelju ove fondacije "za trud i dobročinstva koja iskazuje u nastojanjima da se sačuva, zaštititi i javnosti predstavi islamsko kulturno naslijeđe koje između ostalog čine i rukopisi" (str. XII).

Uvodna riječ (str. VII-IX) i *Predgovor* (str. XI-XII) na bosanskom jeziku doneseni su i na engleskom, pod naslovima *Foreword* (str. XIII-XV) i *Preface* (str. XVII-XVIII). U ovom dijelu knjige dat je i *Uvod* (str. 5-9), odnosno u engleskom prijevodu *Introduction* (str. 11-15). Na samom kraju knjige, ovi tekstovi su doneseni i u prijevodu na arapski (posebna paginacija, str. 1-19).

Prije prelaska na samu katalošku obradu rukopisa predstavljeni su *Izvori i literatura* (str. 17-19), te *Transkripcija* (str. 23) koja je korištena u ovom *Katalogu*.

Četvrti svezak *Kataloga* sadrži obradu 617 rukopisnih djela iz lijepe književnosti ili kodeksa u kojima je prvo djelo iz ove oblasti. Rukopisi su razvrstani po uzoru na već ustaljenu praksu kataloške obrade rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke po principu

tematske podjele prema prvom djelu. Zbog toga će se u njemu, uz rukopise iz lijepe književnosti, naći i dosta djela iz drugih oblasti stvaralaštva. Redosljed rukopisnih kodeksa prema jezicima je slijedeći: *Arapski rukopisi* (str. 23-103 - 81 kodeks), *Turski rukopisi* (str. 105-372 - 396 kodeksa), *Perzijski rukopisi* (str. 373-445 - 127 kodeksa) i *Rukopisi na bosanskom jeziku* (str. 447-461 - 13 kodeksa), iako je i to kod ovih principa obrade uslovno, jer je broj obradenih jedinica daleko veći, a unutar pojedinih kodeksa svrstanih prema jednom jeziku ima djela i na drugim jezicima. Ipak se može primijetiti da je ovdje preovlađujući broj rukopisa na turskom jeziku, što nameće sama tematika ovog sveska. I domaći autori u oblasti poezije i prozne književnosti stvarali su uglavnom na turskom jeziku, rjeđe na arapskom i perzijskom, iako su im ta djela, a naročito djela perzijskih klasika, služila kao uzor u njihovom stvaralaštvu, a na njih su pisali i komentare.

Ove i druge karakteristike obrade rukopisa u ovom svesku istakao je obrađivač Fehim Nametak, stavljajući akcenat na nekoliko manuskripata, bilo da je riječ o djelima klasika ili onima koja se ističu svojom umjetničkom obradom, dok su naročito apostrofirana djela domaćih autora.

Od djela na arapskom jeziku samo ćemo izdvojiti podatak da je ovdje obrađeno 12 rukopisa čuvene Busirijeve *Qasidat al-burda*, napisane u 7/13. stoljeću, 20 komentara ove kaside, više prijevoda na turski kao i jedan na bosanski, čiji je autor Stočanin Halil sin Alije Hrle ovu kasidu preveo 1285/1868. godine. Među prepisivačima ove poeme ima više Bošnjaka, kao i među naznačenim bivšim vlasnicima i vakifima, što je još jedan dokaz njene popularnosti na ovim prostorima.

Od početka 15. stoljeća, kada je Sulejman Čelebi ispjevao na turskom jeziku *Mevlid* o rođenju i životu Božijeg

Poslanika, taj Mevlud je ostao najraširenije i najpopularnije djelo te vrste u turskoj književnosti. I u ovoj zbirci sačuvalo se 29 manuskripata ovog spjeva, ali i više drugih spjevova nastalih po uzoru na Sulejman Čelebi-jev, od kojih su mnoge prepisali domaći prepisivači.

Poznati perzijski klasik Šejh Sadi Širazi, autor popularnih poema *Būstān* i *Gulistān*, zastupljen je i u ovom katalogu sa 14 rukopisa *Būstāna* i 8 komentara na to djelo od kojih je dva napisao Ahmed Sudi Bošnjak. Ali je *Gulistān*, sa 34 ovdje obradena rukopisa, svakako najbrojniji rukopis iz oblasti lijepe književnosti u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke. Pored osnovnog djela, ovdje je obradeno 8 komentara koje je na ovo djelo napisao Ahmed Sudi Bošnjak, 10 komentara drugih autora i dva komentara na njegov uvodni dio – *Diba'a*. Među naznačenim prepisivačima u ovim rukopisima dosta je domaćih imena.

I naši domaći autori koji su stvarali na nekom od orijentalnih jezika zastupljeni su svojim djelima u ovom katalogu. Ovom prilikom ćemo spomenuti samo rukopisni primjerak *Medžmue* Mula Mustafe Bašeskije koji je pod motom "Što je zapisano ostaje, što se pamti nestane" skoro 70 godina 18. stoljeća i prvih 9 godina 19. stoljeća, sve do smrti, ispisivao u njoj svoje ljetopisno-nekrologijske zapise, pripovijetke i pjesme. A jedan od bivših vlasnika ove medžmue, Mehmed Ševki Alajbegović, uvakufio je ovaj manuskript 1917. godine za Gazi Husrev-begovu biblioteku i tako ga na najbolji način sačuvarao za budućnost. Od sada je i ovaj svezak kataloga, uz one koji su već objavljeni i one koji će biti uskoro objavljeni, još jedan vakuf današnjoj i budućim generacijama istraživača naše baštine na orijentalnim jezicima.

Obrada rukopisa popraćena je sa više indeksa koji olakšavaju korištenje

ovim *Katalogom*. Ovdje su doneseni slijedeći: *Indeks naslova* (arapskim pismom - str. 465-484 i u transkripciji – str. 485-498), *Indeks autora* (str. 499-518), *Indeks prepisivača* (str. 519-523), *Indeks vakifa i bivših vlasnika* (str. 525-530) te *Indeks mjesta* (str. 531-534).

Već sam pogled na knjigu i njen obim ukazuje da je riječ o bogatom materijalu na osnovu koga je ovaj katalog pripremljen. Međutim, njena osnovna vrijednost leži u sadržaju koji je pred nama, leži u dugotrajnim istraživanjima koja su joj prethodila, najzad, leži u strpljivom radu na stotinama kodeksa i hiljadama folija koje treba pregledati, iščitati, naučno identificirati, izvršiti poređenja sa drugim istim ili sličnim rukopisima, da bi se došlo do naslova djela, imena autora ili prepisivača te nekog drugog podatka bitnog za katalošku obradu rukopisa. Kada tome dodamo da su sačuvani rukopisi često bez početka i bez kraja, onda je i obrada duža i neizvjesnija. U takvim situacijama do punog izražaja dolazi istraživačko iskustvo obrađivača i pravilno usmjereno korišćenje referencijalnih izvora.

Sve to imamo pred sobom kada gledamo ovaj svezak kataloga – bogatstvo sadržaja, dugotrajan i strpljiv rad, relevantni izvori i literatura, istraživačko iskustvo autora. I rezultat nije izostao. Dobili smo katalog koji će istraživa ima književnog stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas biti nezaobilazan izvor u njihovom radu i skratiti i olakšati put ka kritici koj valorizaciji kulturnog blaga koje ovi manuskripti u sebi sadrže. Tek tada će i zadaća ovog i drugih istraživa a na polju kataloške obrade rukopisa biti do kraja ispunjena.

Lejla Gazić

OSMANLI DEVLETİ VE MEDENİYETİ TARİHİ, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Editör ve Önsöz: Ekmeleddin İhsanoğlu, I - İstanbul 1994., XXVIII + 868 str.; II - İstanbul 1998., XXXVI + 849 str.

Priredivanje historije jedne države zahtjevan je posao. Ova se zahtjevnost još i povećava ako se tom poslu priključi i historija civilizacije dotičnog perioda. A takav je slučaj bio kad se Ekmeleddin İhsanoğlu prihvatio teškog i nužnog posla - priredivanja historije Osmanske države i osmanske civilizacije, namijenjene prvenstveno onima koji se bave ovim temama, ali i onima koji se žele uputiti u njih.

Bogato iskustvo priređivača u tumačenju osmanske civilizacije, kao i njegovo dugogodišnje iskustvo na poslu generalnog direktora Centra za izučavanje islamske historije, umjetnosti i kulture (IRCICA) i rukovođenje značajnim projektima koji se odnose na historiju muslimanskih zemalja, urodilo je u ovoj knjizi vještim odabirom teksto-va iz pera više stručnjaka koji na jasan, pregledan i detaljan način prikazuju historiju Osmanske države i osmanske civilizacije. Preglednost ovako opširne teme postignuta je zahvaljujući izuzetnom poznavanju materije onih koji su pojedina poglavlja obradili i sposobnosti priređivača da vodi ovako obiman projekat, te da prikupljeni materijal poveže u cjelinu koju je jednostavno pratiti i lahko pamtiti. Upravo je u toj pristupačnosti i jedna od glavnih vrijednosti ovoga djela.

Knjiga koju ovdje prikazujemo ne ulazi u velika teorijska tumačenja pojedinih pitanja u vezi sa historijom Osmanske države i osmanske civilizacije; ona daje jasan i lahko razumljiv pregled tema u onoj mjeri koju može pratiti i početnik u historiji, a s druge strane prikladno i za one koji se već

bave različitim pitanjima u vezi sa osmanskim periodom, te im je ovo djelo referentni priručnik. Knjiga *Historija osmanske države i civilizacije* podijeljena je u dva toma organizirana kroz brojne dijelove od kojih je svakom posvećeno onoliko pažnje koliko je priređivač smatrao da je prikladno s obzirom na svrhu koja se željela postići.

Prvi dio *Osmanska politička historija* (5-135) obrađena je sažeto u dva poglavlja: "Od osnivanja do Male Kajnardže" (F. Emecan) i "Od Male Kajnardže do pada" (K. Beydilli) i služi kao izvjestan "servis" ostalom dijelu knjige pružajući čitaocu neophodan pregled historije Osmanske države. Ovdje se ne ulazi u širu teorijsku raspravu o historijskim zbivanjima nego se događaji posmatraju u okviru cjeline uz nastojanje da se pokaže odnos između uzroka i posljedice, odnosno da se čitaocu ponudi sinteza utvrđivanjem veza među historijskim događajima. Drugim riječima, cilj autorâ nije da se ispričaju događaji već da se razumiju i objasne, da se analiziraju glavni elementi koji usmjeravaju osmansku civilizaciju.

Drugi dio nosi naslov *Organizacija osmanske države* (M. İpşirli) (139-334). priređen je kroz četiri poglavlja: "Organizacija saraja", u kojem se obrađuje institucija sultana i organizacija života na dvoru; "Organizacija vlasti u centru" obrađuje program i protokol u okviru kojih su se donosili svi upravni, pravni, politički i ekonomski prijedlozi u vezi sa Osmanskom državom i međudržavnim odnosima, zatim Divân-ı Hümâyün - vrhovni organ vlade - gdje su prijedlozi dobijali oblik odlukâ koje su nakon sultanovog odobrenja bivale realizirane; "Organizacija vlasti u ejaletima (provincijama)" obrađuje najprije dva predstavnika vlasti u provinciji - beg koji zastupa sultanovu izvršnu vlast i kadija koji u ime sultana predstavlja pravosuđe, zatim Divan - najkompetentnija upravna institucija u

provinciji, institucija beglerbega, sandžaka i sandžak-bega, te druge službe u provinciji, i na kraju timarski sistem; "Organizacija inteligencije" obrađuje razvoj pojma državne službe, zvanje, položaj, obaveze i kompetencije učesnaka u državnim službama, kao i sistem obrazovanja koji se morao proći na putu do visoke službe. Organizacija uprave u doba Tanzimata, te u doba kasnog Tanzimata i Drugog Mešrutijeta opisana je u dva naredna poglavlja (I. Ortaylı).

Treći dio pod naslovom *Vojna organizacija u Osmanskoj državi* (337-370) sadrži teme "Kopnene snage", "Pomorske snage" i "Počeci vazduhoplovstva". Autor (A. Özcan) je opisao rodove u osmanskoj vojsci u centru i u provincijama, objasnio uvjete koji su doveli do nereda u vojsci početkom 17. st. i pokušaje da se vojska dovede u red, s težištem na "Novom poretku" Selima III. Ovaj dio završava opisom stanja u vojsci poslije Tanzimata.

Četvrti dio obrađuje *Pravo kod Osmanlija* (375-438). Polazeći od pitanja koja se najviše komentiraju među stručnjacima što se bave izučavanjem prava u Osmanskoj državi - opća struktura ovoga prava i njegov šerijatski i tradicijski karakter - autor (M. Akif Aydın) daje definiciju da s osnivanjem Osmanske države nije počeo novi i originalan pravni sistem nego su Osmanlije naslijedili pravnu strukturu kakva je već postojala u turskim i islamskim državama; da su tokom vremena napravljene određene promjene kad se za to ukazala potreba, ali da je i pored toga uvijek postojao paralelizam između osmanskog prava i prava u ranijim ili onovremenim islamskim i turskim državama. Stoga, ističe autor, osmansko pravo ne podrazumijeva sebi svojstven i poseban pravni sistem. Ono u svojoj strukturi nosi šerijatsko pravo koje je sadržano u pravnim knjigama i razvijalo se bez utjecaja države, i tradicijsko pravo koje se razvijalo

putem sultanovih naredbi i fermana što su se izdavali u povodu pojedinačnih slučajeva a kao dopuna šerijatskim pravnim odredbama. Polazeći od ovoga temelja, autor o pravnom sistemu u Osmanskoj državi govori kroz podnaslove o tradicijskom pravu i zakonu, o uzrocima nastanka tradicijskog prava, o odnosu između tradicijskog i šerijatskog prava i oblastima na koje se svako od njih odnosilo, te o institucijama kroz koje se primjenjivao pravni sistem u državi.

Peti dio nosi naslov *Društvo kod Osmanlija* (441-510). Autor B. Yediyıldız polazi od definicije osmanskog shvatanja društva prema kojoj ljudi u društvu ovise jedni o drugima, pa su solidarnost i uzajamno pomaganje neophodni uvjeti za harmoniju u društvu, svaki pojedinac ima u društvu ono mjesto koje mu po sposobnostima od rođenja pripada, a društvo je obavezno obezbijediti mu način da svoj položaj štiti. Na osnovu ovakvoga poimanja društvo je u Osmanskoj državi podijeljeno na dva sloja koja se smatraju temeljem društvenog mira i reda i za koje se vjeruje da su neophodni za zdravo funkcioniranje društvenog života. Dva sloja čine "oni koji upravljaju", a ovdje se ubrajaju svi kojima je sultan dao vjersku ili upravnu kompetenciju, i "oni kojima se upravlja", a to su oni koji nemaju neposredno učešće u upravljanju. Obaveza je drugoga sloja da radi i daje porez, a obaveza je prvoga sloja da, primjenjujući pravni sistem, obezbijedi pravednost, mir i blagostanje u državi. Osmansko je društvo dalje obrađeno prema načinu života, gradskom, seoskom i nomadskom s osvrtom na interakciji grada i sela; obrađeni su porodica, društvena kretanja, svakodnevni život u osmanskom društvu i na kraju uvjeti koji su prouzrokovali promjene u strukturi osmanskog društva.

U šestom dijelu, *Ekonomska struktura kod Osmanlija* (513-650), M. S.

Kütükoğlu kroz poglavlja "Finansijski sistem", "Vrijedni metali, novac i politika formiranja cijena", "Trgovina", "Saobraćaj i pošta", "Industrija" opisuje ekonomiju u Osmanskoj državi od vremena kad je finansijski sistem stajao na čvrstim temeljima do njegovog slabljenja koje je bilo uslovljeno, uglavnom, gubicima na vojnom polju, sve do traženja finansijske pomoći iz Evrope sredinom 19. st.; opisuje razvoj trgovine na prostoru Osmanske države; govori o značaju vanjske trgovine i o utjecaju stranih trgovaca u vrijeme kad je država bila stabilna i u vrijeme njezinog slabljenja; opisuju uzroke gubitaka u državnoj blagajni; opisuju položaj domaće industrije u odnosu na evropsku, te nove mjere za poboljšanje ekonomije preduzete nakon Tanzimata, njihovu nedovoljnost i konačno nastanak državnih dugovanja prema Evropi.

U prvom dijelu drugoga toma, koji nosi naslov *Jezik i književnost* (1-105), obrađena je opća struktura turskog jezika (N. Yüce) i u okviru ovoga razvoj osmanskog jezika i njegove karakteristike, sa podjelom na razvojne etape i sa podjelom na vrste od jednostavnog do poetskog jezika. Turska književnost u Anadoliji (g. Kut) obrađena je kao cjelina s težištem na divanskoj književnosti od 13. do 19. st. prema razvojnim epohama, uz značajan osvrt na pojavu štampe kod osmanskih Turaka i na prevodilačku djelatnost. U posebnom poglavlju obrađena je turska književnost (O. Okay). Književnost muslimanskih naroda u Evropi pod osmanskom vlašću (N. Hafiz) također je predstavljena u posebnom poglavlju. Značajno je to da je ova posljednja tema predstavljena kao zaokružena cjelina budući da je ona obično samo djelomično, ili čak nikao, uključena u historije književnosti.

Drugi dio u drugom tomu *Vjera i mišljenje* (107-219) obrađen je kroz tri poglavlja: "Vjera" (A. Y. Ocak), "Misaoni život" (A. Y. Ocak) i "Ocjena

misaonog života u doba evropskih utjecaj" (O. Okay). U nastojanju da historiju vjere obradi u njezinoj neposrednoj vezi sa društvenim zbivanjima, a ne kao statičku historiju vjere, autor razdvaja na jednoj strani pitanje šta je islam značio za osmansku centralnu upravu, a šta za narod (islam u svijesti političkog mehanizma koji upravlja i islam u svijesti širokih masa kojima se upravlja). Na drugoj strani on uspostavlja razliku između islama koji se podučavao i proučavao u medresama (onaj koji je u bliskoj vezi sa državnim poimanjem islama) i mističkog islama (koji je u bliskoj vezi sa narodnim poimanjem islama). Autor iz ovih uglova govori o vjerskim i misitičkim kretanjima koja su se pretvarala u društvena kretanja ili misaone tokove, a predstavljaju nerazdvojni dio osmanske socijalne historije. Misaoni život kod Osmanlija obrađen je kroz poglavlja o političkoj misli, o filozofskoj misli i mističkoj misli. Autor naglašava da su sve ove teme ovdje obrađene samo u glavnim crtama, pošto je ovo jedna od najmanje istraženih oblasti osmanske historije. Prema riječima priređivača, ovaj je dio općenito po prvi put obrađen iz aspekta opće historije, dok je ranije bio samo predmet pojedinačnih interesovanja i istraživanja.

Treći dio *Obrazovanje i nauka* (221-444), autor E. İhsanoğlu, predstavljen je kroz dva naslova: "Osmanske obrazovne i naučne institucije" i "Osmanska naučna literatura". Pod pojmom osmanske nauke i obrazovanja ovdje se podrazumijevaju naučne i obrazovne aktivnosti na geografskom prostoru na kojem se proširila Osmanska država. Sažeto su obrađeni nauka i obrazovanje u državi anadolskih Seldžuka i u anadolskim bejlicima na kojima počiva osmanska nauka i osmansko obrazovanje. Na taj je način uspostavljena organska veza između osmanskog doba i onoga koji mu prethodi. Nauka i obrazovanje u Osman-

skoj državi obrađeni su u dvije cjeline od kojih je prva nazvana klasičnim periodom, a to je doba kad se nauka i obrazovanje razvijaju u okvirima islamske tradicije, dok je druga cjelina moderno doba, kad se u oblasti nauke i obrazovanja primjećuje snažan utjecaj evropskih ideja. Osmanska naučna djela obrađena su u tri podnaslova. Prvi obuhvata vrijeme od sredine 15. st. do vremena sultana Mehmeda Fatih, drugi podnaslov obuhvata naučna djela i učenjake od vremena Mehmeda Fatih do kraja 16. st. i treći se odnosi na djela nastala u 17, 18. i 19. st. U svakom od navedenih podnaslova je pregled učenjaka i njihovih djela dat hronološki i klasificiran prema pojedinim naukama. Treba spomenuti da se ovdje po prvi put spominju neki učenjaci i neka djela, kao i određene teme iz oblasti obrazovanja, što će, bez sumnje, biti podsticajno za buduća istraživanja.

Četvrti i poslednji dio drugog toma *Umjetnost i arhitektura* (445-530) podijeljen je u četiri poglavlja. U prvom su poglavlju umjetnost i arhitektura kod Osmanlija (E. Atil) obrađeni u šest podnaslova: rani period, period napredovanja, klasični period, drugi klasični period, period inovacija, zadnji period. U svakom podnaslovu objašnjene su i kroz primjere pokazane glavne karakteristike dotičnog perioda, a podjela je načinjena s obzirom na društvene pojave koje su imale utjecaja na razvoj lijepih umjetnosti. Čitanjem ovih poglavlja stiže se uvid u šestovjekovnu nadgradnju u umjetničkom djelovanju. Nakon ovoga slijede dva srazmjerno kratka ali sadržajna poglavlja - jedno o umjetnosti kaligrafije (M. U. Derman), drugo o umjetnosti ukrašavanja rukopisnih djela (Ç. Derman). Obje ove umjetnosti, a osobito kaligrafija, predstavljaju originalne umjetničke grane specifične za islamsku civilizaciju i kulturu. Ove su umjetnosti obrađene s težištem na njihovom razvoju u doba osmanskih

Turaka, uz osvrt na mjesto koje one imaju u sveukupnoj islamskoj kulturi. Posljednje poglavlje posvećeno je muzičkoj umjetnosti (C. Tanrıkorur). Pažnja je usmjerena na onu vrstu koja se naziva klasična osmanska muzika, uz opis njenih osnovnih obilježja, muzičkih formi i muzičkih instrumenata, te uz opis institucija u kojima se sticalo obrazovanje iz muzike. Izostavljena je pak folklorna muzika Anadolije koja je, inače, unutar sebe razvila vrlo bogat i raznorodan svijet, i koja se po nekim osobenostima kompozicija, tekstova, pa i po vrsti muzičkih instrumenata, razlikuje od klasične osmanske umjetnosti. Ipak, autor ovoga poglavlja nije izostavio da na nekoliko stranica objasni mjesto koje ima klasična osmanska muzika u cjelokupnoj turskoj muzici i u muzičkoj umjetnosti drugih islamskih sredina.

Značajni su dijelovi ove knjige "Hronologija osmanske historije" na 17 stranica, "Hronologija" koja se odnosi na značajne datume iz kulturne historije na 13 stranica, "Rječnik termina" na 18 stranica, detaljan indeks na ukupno 135+198 stranica, bogata bibliografija na 156+77 stranica, te brojne, pažljivo odabrane i prigodno raspoređene slike, minijature i karte od kojih su neke, po riječima priređivača, pripremljene za ovu priliku.

Nema sumnje da svaki pojedini dio ovoga dvotomnog djela može biti tema za zasebnu knjigu. S obzirom da su ovdje sve teme obrađene u mjeri koja je dovoljna za sticanje jasnog uvida u svaku od njih i da je dotaknuto sve što je bitno da čitalac razumije dotičnu temu, ovo je prikladno priređeno i nadasve korisno djelo.

Kerima Filan

Hans-Jürgen und Jutta Kornrumpf. *FREMDE IM OSMANISCHEN REICH 1826-1912/13*. Bio-bibliographisches Register, Stutensee 1998., 445 str.

Od bračnog para Kornrumpf dobili smo opet vredno delo. Reč je o pokušaju - kako ovi poznati nemački turkolozi ističu - da se unese nekoliko hiljada ličnosti iz "zapadnih" zemalja (Evropa, Rusija i SAD): diplomati, konzularni službenici, vojna lica, lekari, inženjeri, misionari, učitelji, zanatlije, useljenici ili samo znatiželjni putnici i avanturisti koji su boravili duže ili kraće u Osmanskom carstvu od prvih početaka tanzimatskih reformi 1826, pa do kraja balkanskih ratova 1912/13. godine. Obuhvaćena su područja direktno potčinjena Porti; dakle, bez Grčke, Srbije, Crne Gore, podunavskih kneževina, Alžira, Tunisa; od 1878. i bez Bosne, Bugarske i Istočne rumelije, Kipra, a od 1882/86. i bez Egipta i Sudana.

Unete su ličnosti iz onovremenih publikacija; pre svega, putopisa, vodiča kao i savremenih monografija i članaka. Leksika je upotrebljena samo za identifikaciju pojedinih ličnosti.

Namera priređivača bila je da se otrgnu od zaborava ličnosti kojih nema u leksikonima. Dalje, u radu ovakve vrste naizbežne su greške (do ortografije ličnog imena) u izvorima, sa pozitivnom i negativnom ocenom karaktera i porodica odgovarajućih ličnosti, naravno, onako kako ih vidi pisac teksta ili savremenici. Teškoću ponekad predstavlja i razlučivanje osmanskog podanika (Rum) od građanina Kraljevine Grčke (Junan), kao što nije uvek jasno da li su pojedini hrišćani i Jevreji zimijske (proteges). Zbog razlike u izvorima nema uvek doslednosti u upotrebi geografskih imena. A budući da je tekst priređen na starom kompjuteru bez dijakritičkih tačaka, autori (koji, inače, sami finansiraju objavljivanje knjige) preuzimaju na sebe i sve greške koje ne

potiču iz korišćenih izvora. Na kraju je naveden pregled najčešće korišćenih dela (ona, jednokratno korišćena, navedena su u samom tekstu) i alfabetski Dodatak registru.

Ko su stranci koji dolaze u državu Osmanlija?

Iako ovaj fenomen nije nikako novijeg datuma, reforme sultana Mahmuda II učinile su Carstvo privlačnijim za strance (od kojih mnogi tu nalaze svoju novu domovinu, uključujući i prve jevrejske useljenike). Stranci su pripadali neretko plemstvu i uglednim porodicama, ali, tu su i stručnjaci iz raznih društvenih slojeva, pa je čak i jedan nepismeni Italijan telalio po Bagdadu. Nije zanemarljiv ni broj žena (osim supruga sa muževima), one dolaze i same, kao putnice, bolničarke, učiteljice, lekarke. Grofica Hahn Hahn prva je žena koja je dobila 1843. godine ferman (pasoš) za put na Orijent (sa lordom Bishramom).

Među onima koji trajno ostaju u zemlji ima dosta i konvertita (samo jedan se pokajao i tražio amnestiju za povratak). Tako se iza imena turskog oficira Rešad-beja skriva član francuske plemićke porodice Chateaufort, koja je davala ambasadore još od vremena Luja XIV. A inženjer Emin-aga, koji je 1851. bio u Bosni, nekadašnji je mađarski grof Kalman (Kalnoky). Austrijanc Karl Eduard Hammerschmidt, lekar, posle prelaska na islam Abdullah Bey/Efendi, predaje na medicinskoj školi u Istanbulu, a radio je i za ženevsku konvenciju. Poljski revolucionarni general Jozef Behm, koji je došao u Tursku s Košutom, postao je Murat Tevfik-paša. Titulu paše i muslimansko ime, međutim, nose ponekad i hrišćani u turskoj službi, kao Adler-paša, nemački vojni instruktor u Turskoj ili Emin-paša alias Eduard Carl Oscar Theodor Schnitzer, doktor, nemački lekar u Turskoj i Egiptu i tursko-egiparski guverner u Sudanu.

Uz vojne i policijske stručnjake u Tursku dolaze i lekari. Britanci Folly i Keen Howaed službovali su u Nišu, nemačko-jevrejski lekar Auerbach u Haifi, grčki lekar Krameroulo u Vanu, Johamm Martin Honigberger, doktor, lekar iz Erdelja proputovao je Orijent, bio lekar raznih vladara i sakupljao iskustva za vakcinu protiv velikih boginja. Tu su i žene: Engleskinja Miss Morgan osnovala je u Jafi medicinsku misiju (1878), ubrzo zatim i bolnicu, njen rad nastavlja Miss Newron, bogata Engleskinja, misionarka u Jerusalimu i Haifi. I prva turska TB klinika duguje svoj nastanak strankinji (1908) Mary Eddy, doktoru, američkoj lekarki, kćerki misionara, a izvesna Isabel Fry drži 1910. kurs higijene na ženskom američkom koledžu u Skutarima (Kadikoy).

Uz bolnice i sirotišta nije mali ni broj škola koje su osnovali stranci, prvenstveno američki protestanti. Čuveni Robert koledž u Istanbulu osnovali su 1860/63. Amerikanci Rober Christopher i Cyrus Hamlin. Iz Amerike dolaze i učiteljice ženskih škola (Mary E. Kinney). U medicinskoj školi u Istanbulu bio je doktor izvesni Marco-paša, a francuski učitelj na liceju Galatasaraja Pierre le Goff. I učitelj muzike sultana Murada V, kao i šef dvorske kapele sultana Abdulhamida II, bio je Italijan Lombardi (Lombardi-paša). Španac Daranda bio je dirigent lične muzičke kapele Abdulhamida II, dok je poznati mađarski kompozitor Franz Liszt komponovao u Istanbulu za Abdulmedžid-hana marš paraphrase.

Stranci su angažovani i na drugim poslovima; Francuz Devaux direktor je Otomanske banke (1890/92), a Britanac Chester Eduard, redaktor Stamboul-a (od 1895.). Švajcarac Falkeisen preuzeo je (od 1845.) predionicu svile u Brusi i osnovao poredionice još na devet mesta; opet Švajcarac iz Bazela, Johannes Hermann Frutiger aktivan je, od 1855. kao misionar, trgovac i bankar u Jeru-

salimu. Nemački arhitekta Jachkund projektovao je istanbulsku željezničku stanicu Sirkedži koja je završena 1887. "Otac egipatskog pamuka" u vreme Muhameda Alije bio je Francuz L. Jumel, a mnogo kasnije britanski stručnjak za pamuk Arrowsmith sakupljače, opet, tu informacije o pamuku.

U potrazi za lepotama i egzotikom Orijenta u Tursku dolaze i slikar (Gustav Bauernfeind), pesnik (Lamartine), putopisci (Boue, Giljferding, Maurer, Mažuranić), a arheolozi Evans i Schliemann vrše iskopavanja od izuzetnog značaja na nauku.

U ovoj zemlji su, najzad, nalazili azil i progonjeni političari: Ilija Garašanin 1839./40. i Kossuth Lajos 1849./51., kao što su ga i u ranijem i u kasnijem vremenu - sve do u naše dane (Bosna, Sandžak, Kosovo) nalazili mnogi progonjeni.

Da zaključim. Pred nama je veoma pregledan i koristan bibliografski pregled svih do sada poznatih stranaca koji su bilo kakvim povodom boravili u državi Osmanlija (dat alfabetskim redom). Reč je, nema sumnje, o nezaobilaznom priručniku za sve istraživače osmanske istorije 19. i 20. veka.

Olga Zirojević

BOSNA I HERCEGOVINA OD SREDNJEG VEKA DO NOVIJEG VREMENA, Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994., Istorijski institut SANU, Beograd / Pravoslavna reč, Novi Sad, Beograd 1995., 470 str.

Bosna i Hercegovina je u posljednjoj deceniji, valjda kao nikad prije, bila predmetom raznih rasprava, naučnih skupova, okruglih stolova i brojnih diskusija praćenih elektronskim mediji-

ma ili objavljenih u štampi. Pojavile su se mnoge monografije domaćih au ora, ali i velikog broja stranaca koje su re irale različite aspekte prošlosti ili sadašnjosti Bosne i Hercegovine. Objavljeni su i mnogi izvori o prošlosti Bosne i Hercegovine, ali i svjedočenja o onome što se dogodilo u Bosni i Hercegovini u posljednje vrijeme. Jedna od knjiga koja je rezultirala naučnog skupa održanog koncem 1994. godine u Beogradu je zbornik referata sa toga skupa pod naslovom *Bosna i Hercegovina od Srednjeg veka do novijeg vremena*. Veliki broj referata ne zavrjeđuje ni spomena, ali neke od njih valja predstaviti kao objašnjenje aktualnog stava ideologa srbijanske politike spram Bosne i Hercegovine jer su ih pisali zvaničnici srbijanske vlasti ili srpski akademici koji su imali presudni utjecaj na formiranje svijesti o "ugroženom srpstvu" koje treba spasavati.

Spomenimo na prvom mjestu referat Milorada Ekmečića *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas* (str. 13-29) koji odmah u navodnim napomenama ističe da se u Bosni i Hercegovini nije nikada posebno cijenila historijska nauka jer "Od početka svoje istorije Bosna očigledno nema društvo kome je trebala slika sopstvenog iskustva, kao sredstva informacije... Može se izvući zaključak da je priroda kasnog istorijskog postanka istorijske nauke na području Bosne i Hercegovine dugoročno određivala i njene vrednosti..." Ali sada je po Ekmečiću još gore jer se jako puno piše o historiji Bosne. Tako će akademik konstatirati: "Ipak postoji opasnost da se pređe u drugu krajnost i ne podleigne pojavi koja je danas, u vidu naučnog oslobođenja starih lanaca, proizvela stanje koje je gore od onoga koje je postojalo pre sloma 1990. Ako je osnovno obeležje ranije historiografije u Jugoslaviji bilo dokazivanje veštačkih identiteta federalnih jedinica koje nisu stvarane na temeljima etničke poseb-

nosti, onda su i svi proizvođači nakon sloma tog političkog okvira patili od iste boljke." Posebno se Ekmečić okomio na pisanje stranaca o Bosni " ... Podržavajući nezavisnost Bosne i Hercegovine, današnje Zapadne sile su u teorijsko objašnjenje te neracionalne odluke preuzele i celu mitološku baštinu državnog marksizma iz davnih dana". Naravno, ono što po Ekmečiću ne valja u tom pisanju o Bosni je to što se ne govori o kontinuitetu srpskog prisustva u Bosni, odnosno o vezanju srpskog pitanja za vlaško pitanje. Stoga Ekmečić posebnu nadu polaže u proučavanje osmanskih izvora pa kaže: "Niko nema više potreba za izučavanje turske arhivske građe nego srpski narod, a Beograd kao kulturna prestonica u tome ima prednost". Zatim navodi da je na primjer u Sarajevu 1986. godine bilo "deset stručnjaka za istoriju naših naroda pod turskom vlašću, dva na fakultetima, dva u Istorijskom institutu i šest u Orijentalnom institutu... Za to u Beogradu ima najboljih stručnjaka i u pitanju je samo umešnost organizacije".

Nepoznavanjem relevantnih izvora, po Ekmečiću, se falsificira historija i to se čini čak i sa najnovijom historijom jer se iznose pogrešni podaci o migracijama u posljednjem stoljeću, pa i o genocidima izvršenim nad pojedinim narodima. I uvijek se to čini, tako misli akademik, na štetu srpskog naroda. On pokušava rehabilitirati i četnički pokret Draže Mihajlovića koji je radio na ujedinjenju svih Srba. A "ideji jedinstvene srpske države suprotstavlja se nejasna vizija pokrajinskih autonomija, na račun ove celine. Iz toga ostaje jedna poruka: ne znamo šta bi danas trebalo rehabilitovati, a to se naročito odnosi na pokret Draže Mihajlovića, jer se to danas najviše zahteva od nauke. Umesto rascepa oko rehabilitacija, koje nas ponovo vode u mrak građanskog rata, treba prošlost staviti nauci da joj ona presudi bez učesća celog naroda,

koji se na tome podelio." Tako završava Milorad Ekmečić za kojeg ne postoji problem drugih naroda u Bosni i Hercegovini jer su "Bosna i Hercegovina srpske zemlje" i prema tome su one smo problem srpskog naroda i trebaju biti predmetom proučavanja srpskih historičara.

Drugi zanimljiv rad je tekst Darka Tanaskovića *Protivrečnosti neo-bošnjaštva* (str. 47-56). Zanimljiv je stoga što ponovo aktualizira navodno zakašnjelo vraćanje Bošnjaka svome historijskom imenu kao da su to mogli učiniti ranije. Poznato je, naime, da su Bošnjaci i bošnjačko ime bili proganjani do najnovijih dana, da su ljudi koji su imali bilo kakve veze s bošnjačkom emigracijom koja je kontinuirano njegovala to ime bili proganjani i uklanjani iz javnog života. Kao ključne dokaze toj zakašnjelosti Tanasković navodi da je još 1973. godine dr. Muhamed Filipović govorio o bošnjaštvu kao o prevaziđenoj ideji, a dr. Mustafa Imamović, 1990. godine je zastupao stav da je bošnjaštvo "davno prevaziđeno kao moguća nacionalna odrednica Muslimana". Po Darku Tanaskoviću, "prvi jači impulsi bošnjaštva dolaze iz inostranstva ... a pre svih dr. Smaila Balića iz Beča i Adila Zulfikarpašića iz Ciriha". Prema tome "osnovano se može govoriti o neobošnjaštvu. Pošto je reč o savremenoj pojavi u punom razvoju, nemoguće je, bez neophodne istorijske i kritičke distance i preduzimanja čitavog niza prethodnih istraživanja i analiza, donositi bilo kakve konačne, naučno pouzdane sudove o neobošnjaštvu". Ipak, "kao što su se neki odani krugovi uleme svojevremeno suprotstavili Kalajevom konceptu "bosanske nacije", ali i srpstvu i hrvatstvu (npr. Džabićev pokret), tako ni danas neobošnjaštvo ne može biti istinski blisko ojačalim islamističkim snagama, čvrsto povezanim s centrima u islamskom svetu." Sve nade u razbijanje bošnjaštva, dakle, Darko Tanasković

polaže u ojačale islamističke snage. Tako Tanasković dalje tvrdi da se neobošnjaštvo aktualizira u dvama glavnim vidovima, kao integralno bošnjaštvo i muslimansko bošnjaštvo, uz čitavu skalu hibridnih i prelaznih podvidova. Analizirajući, dalje, da je muslimansko bošnjaštvo oslonjeno na islamski svijet isuviše jako, Tanasković zaključuje: "Mnogi pokazatelji upućuju na to da neobošnjaštvo za sada objektivno nema dovoljno nosivosti da posluži kao integrativni zajednički imenitelj složenog savremenog političkog bića muslimanskog dela Bosne i Hercegovine".

Tekst Konstantina V. Nikiforova *Savremena kriza u Bosni i Hercegovini i 150-a godišnjica "Načertanija" Ilije Garašanina*, a u prijevodu Todora Dutine (str. 31-35), u prvi plan stavlja "načertanije" kao "jedan od najvažnijih dokumenata novije srpske istorije sve do ovog časa." Nikiforov otpočinje svoje "pisanje" pregledom teritorijalnog i administrativnog razjedinjenja srpskog naroda. Tako navodi da je u vrijeme Načertanija u Srbiji živjelo 800.000 Srba, u Bosni i Hercegovini 500.000, u Vojvodini 300.000, u Hrvatskoj i Slavoniji 150.000, a još više od 300.000 u hrvatsko-slavonskoj i banatskoj vojnoj granici. Najvažniji dio Garašininova projekta odnosio se na Bosnu i Hercegovinu gdje je posebno razmatrano "Plan kako treba raditi 1858. godine".

Kako navodi Nikiforov 'Program Načertanija' u istoriografiji često je nazivan južnoslovenskim, srpskim ili velikosrpskim. Mi ne vidimo velike velike razlike između dva posljednja određenja. Smatramo da se tu radi uglavnom o terminologiji... Pa ipak termin 'Velika Srbija' u staroj Jugoslaviji dobio je isključivo negativan, velikodržavni i čak reakcionarni smisao... Analiza 'Načertanija', to jest programa Srba, koji su

težili stvaranju punovažne i za život sposobne države, pokazuje da u tom programu nema nikakve ideje šovinizma ili nacionalne nadređenosti." I kao što je svojevremeno Osmanska imperija bila protiv ujedinjenja Srba, na razbijanju Srba danas radi Amerika, a prema srpskom ujedinjenju se i danas kao i nekad "sa najviše nepomirljivosti odnose Nemci".

Emma Miljković u tekstu *Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji* (str. 285-295) razmatra pitanje *Crkve bosanske*, odnosno povezanost bogumila i "Muslimana". Svodeći ulogu Crkve bosanske na najmanju moguću mjeru, zaključuje da su "Muslimani" najvećim dijelom nastali od prevjeravanja vlaha potcjenjujući činjenicu da je pravih bogumila zaista bilo malo u vrijeme dolaska, ali su se oni, iako u okviru nove vjere (uglavnom katoličanstva) i dalje intimno smatrali pripadnicima Crkve bosanske.

Veliku krivicu u stvaranju svijesti o posebnosti Bosne Emma Miljković svaljuje na austrijsku politiku i posebno na ministra Kalaja. U krivicu im pripisuje i osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. "sa zadatkom da bude vodeća naučna institucija u zemlji", a pokretanje Glasnika Zemaljskog muzeja imalo je zadatak "da širi ideju o posebnosti Bosne i Hercegovine i o bošnjačkom narodu. Pored toga, trebalo je da čuva i širi bogumilsku tradiciju, a da što je više moguće potiskuje pravoslavnu".

Glavne izvore o postojanjima kriptobogumila, Nikolu Modruškog (1427-1480) i Petra Mazarekija (1624), autorica neutemeljeno marginalizira smatrajući da "predstavljaju nepouzdanu izvore i slab oslonac za tako kategorične tvrdnje o vezama bogumilstva i islama. Zbog toga bi se radi utvrđivanja veze bogumilstva i islama, ukoliko je takva veza postojala, morali koristiti pouzdaniji izvori. Jedan od mogućih, i svakako

veoma pouzdanih izvora su turski defteri".

Tako E. Miljković kritizira rijetko korištenje podataka iz turskih deftera. A ondje gdje se defteri koriste, smatra autorica, dolazi se do suprotnih zaključaka. Kao primjer navodi *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine* u prijevodu A. S. Aličića. Naravno, Emma Miljković govori samo o muslimanima kao o vjerskoj kategoriji, jer za nju oni ne postoje kao narod niti pod tim niti pod nekim drugim imenom. Postoje samo Srbi.

Jedno od izlaganja ovoga skupa bilo je posvećeno migracijama Bošnjaka koji su se iseljavali ili bivali protjerani i tako izazvali bitnu promjenu etničko-vjerske strukture na Balkanu. To je tekst Marka Doge pod naslovom *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana* (str. 309-315). Ovaj rad toliko odudara od gotovo svih ostalih u ovom zborniku da zapravo začuđuje otkud učešće na skupu jednog toliko disonantnog izlaganja. Jer Marko Dogo kaže: "Muslim na činjenice koje su za 160 godina, bilo proterivanja, bilo manje ili više spontanog iseljavanja, turskog i / ili muslimanskog stanovništva, provele, kao krajnji efekat, bitnu promenu etničko-verske strukture na Balkanu." Dogo kao početak toga procesa označava godinu 1833. "kada su iz 6 nahija pripojenih srpskoj kneževni proterani muslimani (slavofoni), a da sultan na to nije reagovao, nego je čak dao svoj pristanak." Za to nalazi potkrepu u tekstu Cyperien Roberta, *Le monde gréco-slave. Le Bosniaques* (Revue des Deux Mondes, Paris, 1 er mai 1843). Dogo se posebno osvrće na Čubrilovićev memorandum iz 1937. godine koji opravdava postupke balkanskih nacionalnih država u pogledu postupanja s muslimanskim manjinama, što turski historičar Kemal Karpat opet karakterizira jednim oblikom državnog huliganstva i barbarstva.

Kad se radi o zborniku radova sa simpozijuma, teško je donijeti općenit zaključak o vrijednosti i karakteru svih tridesetak priloga, pogotovo jer nisu baš svi usmjereni u istom pravcu za što je dokaz spomenuti tekst Marka Doge. Ali može se reći da su prevladavali tonovi o ugroženosti Srba, o nepostojanju Bošnjaka i o srpskom porijeklu muslimana (ne kao naroda nego kao vjerske skupine) što opet ukazuje na zaključak da bi bilo logično da se vrate "pradedovskoj veri", ako ne žele da ih snađu zamišljeni planovi Garašanina, Moljevića, Draže Mihajlovića, Vase Čubrilovića i onih koji su u posljednjoj deceniji predano radili na ostvarenju tih planova.

Fehim Nametak

Adnan Adivar, NAUKA KOD OSMANSKIH TURAKA (s turskog prevela Kerima Filan), Islamska pedagoška akademija, Zenica 1999., 323 str.

Pred nama je knjiga o nauci kod osmanskih Turaka, ali kako to uvijek biva, to je knjiga i o mnogim drugim stvarima. To je knjiga koja nam priča o posvećenosti, o borbi za istinu, ali i o zavisti i mržnji. Po tome je svezremina i liči na knjige i priče iz drugih dijelova svijeta. *Nauka kod osmanskih Turaka* bila je dugo vremena, prema riječima izdavača "jedini izvor na turskom jeziku iz oblasti historije egzaktnih znanosti u Osmanskoj državi" (Nauka kod osmanskih Turaka; str. 7). Zanimljivo je da je svoje prvo izdanje knjiga doživjela na francuskom jeziku 1939. godine. Četiri godine kasnije (1943.), u obliku drugog izdanja, vraća se u domovinu, svom turskom čitaocu. Slijedeća tri izdanja dopunjena su novim podacima u

obliku dodataka (što su uradili prof.dr. Aykut Kazandžigil i prof. dr. Sevim Tekeli).

Vremenski raspon obuhvaćen u knjizi počinje od 14., a završava s 18. stoljećem. Autoru Adnanu Adivaru nije bio cilj samo pobrojati naučnike i znanstvene domete tog perioda, on je ujedno pokušao baciti svjetlo i na razloge opadanja i, može se reći, propasti egzaktnih nauka kod Osmanlija, što je (kakve li koincidencije) išlo zajedno sa slabljenjem moći i same Osmanske države.

Knjiga je sastavljena iz poglavlja koja su vremenski razvrstana i naslovljena. Pored podataka o naučnicima i njihovim radovima, u svakom poglavlju čitamo i priču sa svezremen-skom porukom.

Prvo poglavlje "14. i 15. stoljeće" govori o začecima nauke kod Osmanlija, što se datumski izjednačava s osnivanjem medrese u Izniku (za vrijeme Orhana, 1326-1360). Jedan od njenih učenika bio je Šemsuddin Mehmet bin Hamza el-Fenari, čija je rad-znalost prešla u legendu. Ali, neko drugi je junak poučne priče iz ovog perioda. To je Kadizade-i Rumi, koji nam kroz dugi niz stoljeća šalje pouku o odnosu vlasti i nauke. Naime, ovaj matematičar i astronom bio je jedno vrijeme glavni muderis u medresi u Samarkandu. "Ulug-bej je bez razloga otpustio jednog muderisa, nakon čega se Kadizade zatvorio u kuću i prestao držati časove. Kad ga je Ulug-bej lično posjetio, Kadizade mu je rekao da na časove ne dolazi zato što je jedan muderis otpušten a on o tome nije konsultiran" (20. str., ibid.). Nauka je u ovoj bici odnijela pobjedu. Vladar je otpuštenog muderisa vratio na istu dužnost. U ovom periodu živjeli su i neki poznati ljekari poput Hadži-paše. Uz bolnice koje su izgradili Seldžuci nicale su medrese. Ovo je rezultiralo sasvim novim načinom

izučavanja medicine, što je imalo utjecaja i na sam Zapad.

Drugo poglavlje nosi naziv "Sultan Mehmed Fatih i nauka". Koliko je Mehmed II cijenio nauku najbolje govori to da su mu djela posvećivali i slali italijanski autori. Sve do ovih krajeva stizao je glas o njegovom interesu za znanost. Mišljenje o njemu kao kritičkom i sumnjičavom duhu podstaklo je papu Pia II da sultanu napiše pismo gdje kaže da će ga pod uslovom da prede na kršćanstvo imenovati vladarem Istoka i Bizanta. Naravno, pismo nikad nije poslano, ali mnogo govori o sultanovoj reputaciji na Zapadu.

Materijalni spomenici su mnogo pouzdaniji svjedoci Mehmedove ljubavi spram znanosti. Najznačajnijim se smatra osam medresa, poznatijih kao medaris-i semaniye, koje je dao izgraditi u okolini svoje džamije. Priča o pobjedi nauke nad političkom upravom proteže se i kroz ovo poglavlje. Njeni sudionici su Mehmed Fatih i matematičar Sinan-paša, koji je zapao u sultanovu nemilost. Ali, kao rezultat solidarnosti svojih kolega znanstvenika koji su zaprijetili spaljivanjem svojih djeta, Sinan-paša je pušten iz tamnice i postavljen za hadiju i muderisa u Sivrihisaru.

Poglavlje "Kraj 15. i početak 16. stoljeća" bilježi i "prvi tragičan događaj u ime znanosti i slobodnog mišljenja u osmanskoj Turskoj" (str. 80). Kao žrtva zavisti Hatipzadea, 1494. godine, pogubljen je Mula Lutfi, učenjak i veliki kritičar drugih učenjaka.

Na početku poglavlja "16. stoljeće i pomorski geografi" autor naznačuje neke razloge za stagniranje nauke u 15. i 16. stoljeću. Po njemu, to je prije svega osvajačka groznica koja je zahvatila i same učenjake. Razlog, čak, ne mora ležati u događajima ili u kolektivu. On može izvirati iz ličnosti sultana. Tako je, prema mišljenju A. Adivara, vladavina Selima I obilježena ratovanjima i poezijom. Za razliku od nekih drugih otkrića,

štamparstvo je u Turskoj prihvaćeno 200 godina kasnije, na vlastitu štetu. Ali, zato je napredovala pomorska geografija (osmanska se mornarica za vrijeme Sulejmana Veličanstvenog pružala od Atlantskog do Indijskog okeana) i prvi dio poglavlja jeste priča o njoj. Neki njeni sudionici doživjeli su tragičan kraj kao nove žrtve zavisti i ljubomore. Jedan od njih bio je Piri Reis, turski admiral. I drugi dio, koji govori o drugim egzaktnim znanostima, ima priču s nesretnim završetkom. To je pripovijest o prvoj turskoj opservatoriji koju je započeo Hodža Sadeddin-efendi. I prije svog završetka, opservatorija je bila osuđena na uništenje. Razlog je već poznata lična netrpeljivost i zavist. Ovaj put, šejhulislama Ahmeda Šemseddin-efendije prema Hodža Sadeddinu. Zavidnik je uspio ubijediti sultana da je "promatranje nebesa zloslutno zanimanje" (str. 132., *ibid.*). Nažalost, ovdje se ne završava tamna strana ove historije. Stoljeće na Zapadu obilježeno Leonardom da Vinčijem, Paracelsom, Andreasom Vesalom (osnivačem anatomije), Đordanom Brunom, u osmanskoj Turskoj ostalo je stoljeće Ibn Sine, Galena i Ptolomeja. "17. i 18. stoljeće i Katib Čelebi" priča je s dvije strane. Tamna strana govori o opadanju interesovanja za egzaktne nauke i zatvaranju u fikh. Koči-bej se žalio Muratu IV (1623-1640): "Nije dobro da se služba u nauci dadne nekome zbog nečijeg posredovanja" (178. str., *ibid.*). Ona svijetla strana priča je o učenjaku poznatom kao Katib Čelebi.

Iako započinje jednom obeshrabrujućom pričom o zabrani djela iz filozofije, astronomije, pa čak i historije, poglavlje "18. stoljeće i štamparstvo" ipak opisuje svijetli period na polju opće kulture" (223. str., *ibid.*). Njen glavni junak je Ibrahim Muteferrika, osnivač prve turske štamparije.

"Kraj 18. stoljeća – matematika i medicina" priča je o sudbini ove dvije

nauke u osmanskoj Turskoj. U periodu Mustafe III domaći ljekari bili su u nezavidnom položaju, što su dobro iskoristili strani liječnici i na taj način stekli povjerenje naroda i vladara. U isto vrijeme, matematika je imala drugačiju sudbinu. Naime, izazivala je veliko interesovanje, jer je kao disciplina bila u sprezi s vojnim naukama.

"18. stoljeće i savremena kretanja" završno je poglavlje i priča o borbi dvije tendencije. Prva je prodiranje savremene nauke iz Evrope, a druga - zadržavanje starog i prevazidenog načina mišljenja i metode. Jedna od glavnih, nesretnih ličnosti ove epohe jeste liječnik Šani-zade Ataullah.

Uz zahvalnost Adnanu Adivaru što je napisao i Kerimi Filan što je na bosanski prevela ovu knjigu, ostaje nam da iz ove velike priče izvučemo pouku koja će nam biti potrebna za našu priču o nama samima.

Sabina Bakšić

Michael Robert Hickok,
OTTOMAN MILITARY ADMINISTRATION IN EIGHTEENTH-CENTURY BOSNIA, Leiden; New York; Köln: Brill, 1997., XXIII + 190 str.

Ugledna evropska izdavačka kuća Brill objavila je knjigu američkog historičara Michael Robert Hickok-a pod naslovom *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia* (Osmanska vojna uprava u Bosni u 18.st.). Knjiga se sastoji od:

Uvoda (Introduction); te tri poglavlja pod nazivima:

I. Bosnia at War (Bosna u ratu);

II. The Bosnian Militia (Bosanske vojne trupe);

III. Three Stories (Tri priče).

Ova knjiga predstavlja interesantnu studiju o Bosni 18. stoljeća. Njen značaj, prije svega, jeste u tome što je ovo prvi pokušaj jednog historičara koji nije sa ovih prostora da, koristeći i osmanske i slavenske izvore, barem donekle, osvjetli period 18.st. u Bosni, koji je i u našoj historiografiji, do sada, nedovoljno istražen. Autor knjige navodi da je ova studija "na granici između prikaza administrativne historije u pokrajini Bosni i kazivanja biografija interesantnih ličnosti" te da je "započinjući ovaj projekat imao na umu da napiše seriju biografskih studija o odabranim namjesnicima u Bosni u 18.st.". Upravo bi se tako mogla i dati generalna ocjena ove studije.

Autor ispravno zaključuje da je u regionalnoj historiografiji na Balkanu osmanski period predstavljen kao "mračno doba", uspostavljen i održavan uz pomoć vojne sile. Ta vojna sila, koju su namjesnici osmanskih pokrajina oformili kako bi osigurali granice i održavali unutarnji red u pokrajini, u osnovi i po sastavu bila je bosanska, a osmanska po karakteru.

Prvo poglavlje (str.1-37) nosi naziv *Bosna u ratu*. U njemu autor govori o austrijsko-rusko-osmanskom ratu 1736-1740 g., odvojenosti prostora Bosne od centralne vlasti u tom periodu i efektivnosti odbrane granica bez pomoći osmanskih trupa. Svrha ovog poglavlja jeste oslikavanje specifičnog historijskog konteksta u kojemu je djelovao namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, s ciljem ispitivanja njegove uloge u pograničnoj odbrani i značaja bosanskih narodnih trupa kao vojne snage u sklopu šire Osmanske države. Događaji koji vode uspješnoj odbrani pokrajine pokazuju ulogu vojnih institucija u odnosima centar-periferija.

Autor navodi autentične osmanske izvore za bosanski front koji se sastojе od izvještaja o habzburško-bosanskom ratu u ljeto 1737. g., koji sadrže hronike, manuskripta, poeziju, arhivsku građu iz osmanske prijestonice, pokrajinske spise i dr. Pregled djela osmanskih autora koja su nastajala istovremeno sa ovim događanjima u Bosni pokazuje da je način na koji je neki autor opisao invaziju Austrije zavisio od raznih faktora, te upoređuje djelo *Ahval-i gazevat der diyar-i Bosna* Omera ef. Novljanina, koji je Bosanac i neposredni učesnik u ratu, sa dva djela Mehmeda Subhija, koji je bliži centralnoj vlasti, te različit značaj koji njih dvojica daju tadašnjem namjesniku Bosne, Hekim-oglu Ali-paši, pri čemu ga Subhi spominje samo površno, dok mu Omer ef. pridaje značaj koji i zaslužuje.

Ovo poglavlje završava detaljnim opisom odbrane Banje Luke i napada Ali-paše na okružene austrijske snage, pri čemu autor zaključuje da je "poraz Austrije od strane bosanskih trupa rezultat ispravnih odluka komande i visokog stupnja pripreme i organizacije koja ih je karakterisala".

Poglavlje *Bosanske vojne trupe* (str. 40-112) nešto je opširnije i predstavlja analizu ustrojstva ovih trupa, komandne strukture, naglašava vezu između centra Osmanske države, Istanbula, i naroda u pokrajinama, pri čemu tu vezu predstavlja, gotovo isključivo, namjesnikov ured. Uz navedeno, autor se dotiče i pitanja odžakluka, te navodi argumente kako "u dokumentima koji se odnose na Bosnu tijekom ovog perioda termin odžakluk nije imao značenje 'nasljedan' kao što su to tvrdili jugoslovenski učenjaci, već da se ovaj termin koristio da ukaže na godišnji finansijski sporazum sačinjen radi finansiranja vojnih trupa (militia companies)". Smatramo da izraz "militia" koji autor koristi nije adekvatan jer u ovom kontekstu njegovo

značenje ne može biti "narodne trupe", što je primarno značenje termina, budući da se se ovdje govori o redovnoj i stalnoj vojsci, a ne trupama koje se mobilisu samo u slučaju potrebe i koje tada jesu "narodne". Također, izgleda da autoru nije sasvim jasan pojam "odžakluk" i ono što se pod tim pojmom podrazumijeva, odnosno, on uzima samo jednu komponentu odžaklukanovac. Naravno, ovdje nema nikakvog sporazuma, nego je to stalna i ozakonjena praksa, a termin odžakluk označava nasljedno vojničko leno (timar) koje krajem 16. st. u Bosni postaje nasljedno u porodici i koje više nije uslovljeno samo vojnom službom, nego porodičnom pripadnošću, bez obzira da li je kod nominalnih nosilaca postojala sposobnost za rat.

Autor, također, navodi da su "tijekom 18. st. ove trupe služile kao institucija koja je, vrednujući svakoga prema zaslugama, nudila priliku za društvenu angažiranost. Iako nije bila otvorena za hrišćane, također nije bila korištena od strane osmanske uprave u ovom periodu ni kao instrument represije nad nemuslimanima. Ove trupe namjesnik je koristio u potpunosti radi održavanja ili uspostavljanja reda, uglavnom protiv korumpiranih službenika i hajduka".

Treće poglavlje (114-175) sastoji se od tri priče: *Cowards, Cuckoo Birds, and Naughty Young Men, Ghosts and Lovers* i *Defterdarzade Abdullah and the Podgorice Crisis* u kojima autor donosi biografije nekih značajnih ličnosti iz Bosne u 18. st., kao što su Mehmed-paša Kukavica, Defterdarzade Abdullah, Silahdar Mehmed, te ističe njihove uloge u nekim krupnim događajima ovog perioda. Interesantno je da autor u engleskom prevodu donosi i narodne stihove:

"Jadna Bosno, šta si dočekala / da u tebi dvije ptice sud / Kos kadija, paša Kukavica.". Čini se da autor nije u

potpunosti shvatio ovu sarkastičnu, alegoričnu, narodnu mudru ocjenu cjelokupnog stanja u Bosni i njenog odnosa prema centralnoj vlasti i njenim zastupnicima u Bosni toga vremena.

Na kraju svakog poglavlja nalazi se zaključak, s tim što na kraju knjige autor nije donio konačan zaključak. Na osnovu bibliografije i bilježaka može se zaključiti da je autor u manjem obimu koristio izvornu građu te da se, uglavnom, oslanja na literaturu historičara Osmanskog carstva i orijentalista među kojima je dosta i onih sa prostora Bosne i Hercegovine. Smatramo da je autor ovom knjigom dao značajan doprinos našoj historiografiji.

Elma Korić

IMPERIAL LEGACY: THE OTTOMAN IMPRINT ON THE BALKANS AND THE MIDDLE EAST (urednik: L. Carl Brown), Columbia University Press, New York 1996., 337 str.

U Republici Turskoj i svijetu su 75. obljetnica proglašenja Republike Turske, koja se slavila 1998., i sedam stoljeća Osmanskog carstva, nastalog na temelju malog osmanskog emirata koji je stupio na povijesnu scenu u nekoliko posljednjih godina 13. stoljeća, izazvali povećanje zanimanja za povijest Osmanskog carstva i Republike Turske i naravno, pojavu novih knjiga. Kao jedno od najzanimljivijih područja istraživanja nametnulo se pitanje preostalog osmanskog naslijeđa u državama koje su nekada nalazile unutar granica Osmanske države. Zanimljivost teme pojačana je i odnosom tih država prema takvom naslijeđu i pokušajima da se ono marginalizira, ali i iskoristi u političke svrhe kao što to balkanaski sukobi

prošlog desetljeća zorno svjedoče. Tekovine osmanske materijalne i duhovne kulture proučavane su dosada uglavnom regionalno ili prema državama, pa je knjiga *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (Carsko naslijeđe – Osmanski utjecaj na Balkanu i Bliskom istoku) možda prvi pokušaj da se raznorodna iskustva stanovništva Balkana i Bliskog istoka s osmanskim upravljačima istraže i predstave javnosti u okviru jednog izdavačkog projekta koji će prije svega biti plod susreta novije povijesne znanosti, posebno njenih iskustava kvantitativne metode istraživanja, historijske sociologije i interdisciplinarnog pristupa uopće.

Riječ je o zborniku koji sadrži priloge istaknutih znanstvenika, prvenstveno profesora i istraživača na programima area study Bliskog istoka nekih od najvažnijih sjevernoameričkih sveučilišta (Bernard Lewis, Norman Itzkowicz, Charles Issawi), ali i znanstvenika s katedri za povijest i međunarodne odnose iz SAD, Europe i Turske (Halil Inalcik, Geoffrey Lewis, Ergun Özbudun, André Raymond, Dennison I. Rusinow). prilozi u ovoj knjizi raspoređeni su u šest dijelova: 1. Perceptions and parallels; 2. The Arab World and the Balkans; 3. The Political Dimension; 4. The Imperial Language; 5. Europe, Economics and War; 6. Religion and Culture.

Već u uvodu urednik L. Charles Brown, profesor emeritus na sveučilištu Princeton, uočio je da Osmansko carstvo predstavlja izazov za uobičajene podjele na Istok i Zapad. Bilo je naime smješteno na gotovo istom prostoru kao i Istočno rimsko carstvo, a može se i smatrati državom nasljednicom Bizanta, preko njega i Rimskog carstva, koje se općenito smatra temeljem Zapada. S druge strane Osmansko se carstvo može smatrati i izdankom islamske političke tradicije naslonjene na tradiciju

Abasida, Fatimida i Mameluka, kao najveća i najutjecajnija islamska država, ako ne uopće, onda barem u posljednjih šest stoljeća. Prema Brownu, Zapad je uporno nazivao Osmanlije Turcima, previdajući činjenicu da se nije radilo o nacionalnoj turskoj državi nego o multietničkom, multikulturnom i mnogojezičnom carstvu, u kojem je uostalom riječ "Turčin" bila odbacivana od vladajućih krugova Carstva kao oznaka za anadolske nomade, primitivne stanovnike iz unutrašnjosti. Tek će moderna republikanska vlast iz nadnacionalnog, teokratskog sustava stvoriti Tursku, kako su Europljani već odavno nazivali njenu državu prethodnicu. *The meaning of Legacy: Ottoman case* i u nas prevedenog Halila Inalcika, profesora povijesti na University of Chicago, jedan je od priloga u prvom dijelu knjige. Inalcik analizira osnovna obilježja Osmanske države i civilizacije uopće i njeno mjesto u sistemu europskih država. Autor smatra da je čitav koncept osmanskog naslijeđa podložan utjecajima etnocentričnosti i često se promatra u okvirima sadašnjosti. Tako i nacionalistički i marksistički povjesničari zemalja na nekadašnjem osmanskome teritoriju smatraju osmanski utjecaj negativnim. Tome treba dodati i utjecaj mišljenja o kršćanstvu koje se bori protiv islama, kao i još uvijek živu percepciju dviju različitih, oštro odvojenih sukobljenih civilizacija. Iako je ekonomska politika Osmanske države imala neka negativna obilježja, kao što je državna kontrola nad poljoprivrednom proizvodnjom, Inalcik smatra da je teza o presudnom osmanskome utjecaju koji je unazadio balkanske i arapske zemlje dovevši ih pod stranu dominaciju neodrživa, jer je i veliki broj drugih zemalja imao sličnu sudbinu, premda nije iskusio osmansku vlast. Autor je također mišljenja da je nemoguće govoriti o dugotrajnoj netrpeljivosti kultura i vjera ne obazirući se uopće na primjere

suživota u Osmanskom carstvu gdje je nemuslimanima bio zajamčen određen autonomni status i sloboda vjeroispovijesti.

Posebno je zanimljiv i slijedeći esej *The problems of perception* Normana Itzkowitza, profesora bliskoistočnih studija na Princetonu, koji proučava psihološki aspekt osmanskog naslijeđa, koncentrirajući se na način kako stanovnici država nastalih na nekadašnjem osmanskome teritoriju percipiraju sebe i druge. On ne propušta pozabaviti se i nekim tipičnim europskim viđenjima Osmanlija, analizirajući ovoga puta pamflet Williama Gladostona iz 1876. pod naslovom *The Bulgarian Horrors*, zamjerajući pritom uglednom liberalnom britanskom političaru njegov manihejski prikaz "Turaka", nositelja svakovrsnog zla.

U drugom dijelu knjige pažnju privlači esej *The Ottoman Legacy in the Balkans* Marije Todorove, ugledne bugarske povjesničarke koja trenutno predaje na sveučilištu Florida u SAD i autorice čuvane knjige *Imagining Balkans*. Todorova nas upućuje na dvije postojeće interpretacije osmanskog naslijeđa na Balkanu. Prema prvoj to je bilo strano tijelo nametnuto silom autohtonim kršćanskim srednjovjekovnim društvima na Balkanu. Središnji element ove interpretacije je inkompaktibilnost između islama i kršćanstva, nomadske civilizacije došljaka te urbane i sjedilačke civilizacije Balkana i Bliskog istoka. Većina europskih historiografija 19. stoljeća i većina balkanskih historiografije, kako nekad tako i danas, zasniva se na ovakvoj predodžbi. Todorova smatra da opasnost ne leži samo u pre-naglašivanju "utjecaja Zapada" i ignoriranju kontinuiteta, nego i u umjetnom razdvajanju "domaćih" institucija i utjecaja od "osmanskih". Autorica ističe da takva interpretacija ima za inspiraciju stvarnu segregaciju lokalnih kršćana. Dok novija historiografija (uglavnom

ne-balkanska) ima tendenciju da umanjuje romantične predodžbe o kršćanskim patnjama u Osmanskom carstvu, nema sumnje da su kršćani u teokratskom islamskom carstvu ipak bili podređeno stanovništvo. Stroga religijska podjela je sprečavala integraciju osmanskog društva i uspostavu društvene kohezije. Prema drugoj interpretaciji, Osmansko carstvo je predstavljalo simbiozu turskih, islamskih, bizantskih i balkanskih tradicija. Stoljeća zajedničke koegzistencije stvorila su zajedničko naslijeđe. Zastupnici ove teze nalaze dokaze u ranom sinkretizmu u vjerskoj, kulturnoj i institucionalnoj sferi. Todorova smatra da se primjerice djelovanje Pravoslavne crkve može prilično dobro uklopiti u drugu interpretacionu shemu. Patrijarh kao predvodnik svoje vjerske zajednice, milleta, bio je figura dobro uklopljena u osmanski establishment. Svaki prekid neke pravoslavne nacije s osmanskim naslijeđem očitovao se i otepljenjem od jurisdikcije carigradskog patrijarha o čemu najbolje svjedoči put Bugarske pravoslavne crkve do autokefalnosti.

I ostali prilozi u ovom zborniku zaslužuju pažnju, posebno jer tretiraju dosad zanemarivane dimenzije osmanske civilizacije i njene ostatke u drugim kulturama. Kako je pokazao Bernard Lewis u eseju *The Ottoman Legacy to Contemporary Political Arabic*, osmanski jezični utjecaj bio je jak čak i u arapskom jeziku iz kojeg su Osmanlije crpile veći dio svojeg rječnika i koji je dugo bio smatran superiornim osmansko-turskom, zbog bogatstva svojega rječnika i kulturne tradicije. Charles Issawi pozabavio se izuzetno važnim problemom osmanskog gospodarenja na razvoj balkanskih i bliskoistočnih država u svom prilogu *The Economic Legacy*. Na kraju bi trebalo istaknuti dobru opremljenost ovog zbornika u kojemu možemo u posebnim tablicama naći popis zemalja pod osmanskom

vlašću s godinama između kojih su Osmanlije vladale pojedinim područjem, kao i odlične opsežnije bibliografske upute za daljnje čitanje na svjetskim jezicima o pojedinim temama iz knjige.

Dino Mujadžević

OSMANLI (I. ve II. SİYASET, III. İKTİSAT, IV. ve V. TOPLUM, VI. TEŞKİLAT, VII. DÜŞÜNCE, VIII. BİLİM, IX.-X.-XI. KÜLTÜR VE SANAT, XII. HANEDAN; Editör: Güler Eren, Bilim editörleri: Kemal Çiçek / Cem Oğuz), Ankara 1999., 9.244 str.

Osmanska je država bila kozmopolitska država koja se protezala na tri kontinenta, a dinastija koja je njome upravljala, nakon rimske, najduže se održala na vlasti. Prema istraživanjima turskog geografa Ramazana Ozaya Osmanska je država u vrijeme osnivanja zauzimala površinu od 5631 km², u vrijeme sultana Mehmeda Fatih (1451-1481) 2.214.000 km², Selima Javuz (1512-1520) 6.557.000 km², sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520-1566) 14.983.000 km², a krajem 17. st. zauzimala je najveći geografski prostor, čija je površina iznosila 24 miliona km². Kada su početkom dvadesetog stoljeća evropske kršćanske zemlje željele ras-komadati i između sebe podijeliti teritorij Osmanske države, površina Osmanske države je u Evropi iznosila 180.000 km², u Aziji 1.800.000 km² i u Africi 3.000.000 km². Danas postoji 76 samostalnih država koje su nekada činile sastavni dio ove svjetske države.

B. Lewis kaže da je u vrijeme osmanske uprave za sve vjere i sve narode vladao period blagostanja. Zašto

je to tako bilo i zašto je došlo do raspada ove svjetske države upitalo se povodom 750 godina njenog osnivanja Udruženje *Yeni Türkiye* sa glavnim urednikom Güler Erenom. Upućen je poziv na suradnju i svojim radovima odazvalo se 1189 naučnika i poznavalaca osmanske historije (968 iz Republike Turske i 221 iz drugih zemalja). Društvo *Yeni Türkiye* je formiralo izdavački savjet, koji je trebao napraviti recenziju prispjelih radova i pripremiti ih za publikaciju. U njegov sastav su ušli najeminentniji naučnici i poznavaoци historije Osmanske države: predsjednik Halil Inalcık, prof na Čikaškom i na Bilkent univerzitetu, Nejat Goyunç, (Istanbulski univerzitet), Ekmeleddin İhsanoğlu (direktor međunarodnog istraživačkog centra za islamsku kulturu, umjetnost i historiju), Yusuf Halaçoğlu (Türk Tarih Kurumu), Mubahat S. Küttükoğlu (Istanbulski univerzitet), Jacob M. Landau (Hebrew univerzitet), Ahmet Yaşar Ortaylı (Hacettepe univerzitet), Ercüment Kuran (Hacettepe univerzitet), İlber Ortaylı (Ankara univerzitet), Stanford Shaw (California univerzitet i Bilkent univerzitet) i Bahaeddin Yediyıldız (Hacettepe univerzitet).

Nakon recenzije od navedenih 1.189 radova redakcija je prihvatila 810 radova. Svi radovi su originalni i rađeni su na bazi arhivskog materijala koji se čuva u Osmanskom državnom Arhivu u Turskoj i još 33 arhiva izvan Republike Turske. Radovi su uvršteni u Zbornik pod nazivom *Osmanlı*, koji je izišao u 12 tomova na turskom jeziku, na 9.244 stranice, i 4 toma na engleskom jeziku. Četiri toma na engleskom jeziku sadrže tekstove 303 naučnika (222 su napisali turski naučnici, a 81 naučnici i specijalisti za osmansku historiju iz drugih zemalja). U ovom projektu učestvovali su sa svojim radovima iz Bosne i Hercegovine: Behija Zlatar, Hatidža Čar-Drnda i Adnan Kadrić.

Prvi tom sadrži slijedeća poglavlja: *Opšti pogled na osmansku historiju; Rađanje Osmanske države; Projektanti uspona Osmanske imperije: Fatih i Javuz; Sultan Mehmet Fatih: Vladar dva kontinenta i dva okeana; Sultan Selim Javuz: gospodar Meke i Medine; Vrhunac imperije: svjetska država sultana Kanuni; Osmanska uprava od Kosova do Beča; Sultan Sulejman Kanuni: osmansko zlatno doba; 17. stoljeće: Odnosi sa Evropom i Iranom; Osmanska imperija u 18. stoljeću; Pojava novog neprijatelja na sjeveru: Rusija; Osmanski odnosi sa Turkistanom i Kavkazom; Osmanska diplomatija.*

Drugi tom sadrži slijedeća poglavlja: *Osmanska imperija u sistemu evropskih ugovora; 19. stoljeće: politička dimenzija povlačenja; Istočno pitanje; Rat na Krimu; Problem manjina; Aktivnosti misionarstva; Različite dimenzije osmanske vanjske politike; Sultan Abdulhamid II, njegov uspon i moć; Abdulhamid II i panislamizam; Period ustavnosti; Posljednje godine imperije; Prvi svjetski rat i situacija poslije njega; Pad i ponovni početak.*

Treći tom sadrži slijedeća poglavlja: *'Osmanska privreda u klasičnom periodu'; Konceptija i struktura privrede; Zemlja i zemljoradnja; Trgovina i esnafi; Finansijska politika; Zapadni merkantilizam i osmanska privreda; Finansijska transformacija i sistem podrške; Period industrijalizacije i osmanska ekonomija; Napori za osmansku industrijalizaciju; Poljoprivreda i rudarstvo; Ugovori, kapitulacije i njihove posljedice; Međunarodni kapital i vanjski dug; Korporacije u osmanskom sistemu; Trgovinske aktivnosti u osmanskim gradovima; Period reformi i potraga za nacionalnom ekonomijom; Potraga za nacionalnom privredom; Napori za izgradnju: komunikacija, veza i željezničkih pruga.*

Četvrti tom sadrži slijedeća poglavlja: *Struktura osmanskog društva: Gradovi, sela i nomadske zajednice; Nacionalni sistem: Pravni temelji za zajednički život; Jevreji, Jermeni i pravoslavci u nacionalnom sistemu. Osmansko društvo i vjerski život: Duhovni elemenat u temeljima Osmanlija; Uloga vjere u socijalnom životu. Demografska struktura, nomadi i politika naseljavanja: Stanovništvo; Osmanska politika naseljavanja; Nomadski pokreti.*

Peti tom sadrži slijedeća poglavlja i tematske cjeline: *Osmanske dobrotvorne institucije i vakufi: Vakufi; Zdravlje i socijalna sigurnost u osmanskome društvu. Osmanski obra-zovni sistem: Vaspitanje i medrese u klasičnom osmanskome periodu; Modernizacija obrazovanja, Vaspitne i obrazovne institucije; Misionarske škole. Osmanska porodica: Struktura osmanske porodice; Žena u osmanskome društvu; Dijete u osmanskome društvu. Gradovi kod Osmanlija i život u gradovima: Osmanski gradovi i slojevi društva u gradskom životu; Portreti nekih osmanskih gradova; Sportske aktivnosti kod Osmanlija; Zemljotresi i požari.*

Šesti tom sadrži slijedeća poglavlja i tematske cjeline: *Upravne organizacije kod Osmanlija: Centralni upravni sistem kod Osmanlija; Uprava državom i vjera; Organizacija osmanske provincije; Propadanje centralne uprave kod Osmanlija-sistem ajanlika; Upravne reforme u vrijeme tanzimata; Tradicija osmanske borokracije; Popisi kod Osmanlija i arhiviranje. Pravni sistem kod Osmanlija: Opšti pogled na pravni sistem kod Osmanlija; Osmansko pravo i šerijatske presude; Šejhulislam i kadija; Period evropeizacije u osmanskome pravu; Vojna organizacija kod Osmanlija: Osmanska vojna organizacija u klasičnom periodu; Naoružanje, vojna*

industrija i tehnologija; Osmanska armija i reforme.

Sedmi tom sadrži slijedeća poglavlja: *Osmanska filozofija osnivanja: Osmanska misao u klasičnom periodu; Osmanski ideal vladanja svijetom: Futuhhat i gaza; Povlačenje i propadanje; Potreba za modernizacijom: Potraga za modernizacijom; Prvi poduhvati na vojnom polju; Tanzimat; Od apsolutizma do ustavnosti; Od osmanstva ka nacionalnom identitetu: Turski nacionalizam kao jedan odjek; Panislamizam i panturkizam kao misaoni pokret; Trajnost historije: od Osmanlija ka Republici; Osmansko nasljeđe; Osmanska država i savremena historiografija;*

Osmi tom sadrži slijedeća poglavlja: *Opšti pogled na historiju nauke kod Osmanlija: Nauka kod Osmanlija; Nauka i vjerski naučnici (ulema); Vjerske nauke; Društvene nauke: Filozofija i logika; Historija i historiografija; Geografija. Tehničke nauke: Matematika i astronomija; Fizika, hemija i biologija; Medicinske nauke: Medicina, stomatologija, apotekarstvo, veterina, tehnologija;*

Deveti tom sadrži slijedeća poglavlja: *Kultura i umjetnost u osmanskoj civilizaciji: Struktura kulture kod Osmanlija; Osmanlije u očima Evropljana; Odlomci iz kulturnog života Osmanlija; Kultura u osmanskoj geografiji; Jezik: osmansko-turski: Osmansko-turski u ranom periodu; Osmansko-turski u klasičnom periodu; Osmansko-turski u kasnom periodu; Turska književnost u osmanskome periodu: Osmanska književnost i narodna književnost u ranom periodu; Vjerska književnost; Osmanska književnost u klasičnom periodu; Turska književnost nakon Tanzimata; Novi tokovi u posljednjem periodu osmanske književnosti;*

Deseti tom sadrži slijedeća poglavlja: *Estetika kod Osmanlija; Osmanska arhitektura: Opšti pogled na*

osmansko-tursku arhitekturu; Osmanska arhitektura u ranom periodu; Osmanska arhitektura u klasičnom periodu i Mimar Sinan; Osmanska arhitektura u kasnom periodu; Osmanska vjerska arhitektura; Osmanska civilna arhitektura; Arhitektura u osmanskoj geografiji; Klasična turska muzika: Teorija muzike; Muzičari; Vjerska i narodna muzika; Vojna muzika-mehteri; Muzička kultura kod Osmanlija.

Jedanaesti tom sadrži slijedeća poglavlja: *Tradicionalna umjetnost: Pismo; Ukrašavanje rukopisa; Minijatura; Natpisi na mramoru; Radovi u metalu, drvetu i zlatu; Ukrašavanje; Slika i skulptura kod Osmanlija: Slika; Skulptura i fotografija; Dijelovi tradicionalne umjetnosti u muzeju Topkapi-saraj; Odjeća; Odjel u kojem su se nalazili predmeti poslanika Muhameda i odjel naoružanja; Pozorišna umjetnost kod Osmanlija: Tradicionalna umjetnost i pozorište; Film kod Osmanlija; Knjiga i biblioteke.*

Dvanaesti tom sadrži slijedeća poglavlja: *Dinastija: Bibliografija sultana; Rodoslovlje osmanske dinastije; Bibliografija osmanskih istraživanja.*

Dvanaest tomova na turskome jeziku i četiri toma na engleskom jeziku pružaju mnoštvo novih informacija o Osmanskome carstvu. Različiti aspekti proučavanja daju nam nove mogućnosti razumijevanja ponuđenih činjenica.

Hatidža Čar-Drnda

Ismet Kasumović, *ŠKOLSTVO U BOSANSKOM EJALETU ZA VRIJEME OSMANSKE UPRAVE*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 1999., 319 str.

Ova je studija rezultat radnog zadatka dr. Ismeta Kasumovića u Orijentalnom institutu, gdje se bavio izučavanjem islamske filozofije i kulturnom baštinom Bošnjaka na arapskom jeziku. Među brojnim radovima iz te oblasti ističe se knjiga *Ali-dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska misao*, objavljena 1994. godine. Naučno-istraživačku aktivnost prekinula je prerana smrt (umro 11. februara 1995.). Najnoviju knjigu *Školstvo u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave* nije stigao sam pripremiti za objavljivanje. Rukopis je pripremila za štampu i posthumno objavila njegova supruga Azra Gadžo.

Zbog čega je važna pojava ove knjige? Ona predstavlja važan doprinos revalorizaciji kulturne baštine Bošnjaka. Iako ne predstavlja prvi pokušaj rasvjetljavanja obrazovnog sistema na ovom geografskom području, njena je vrijednost sadržana u činjenici da je prije svega rađena na izvornom materijalu koji se nalazio u Orijentalnom institutu u Sarajevu (U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu Srbi su 17 maja 1992. godine raketama zapalili sav arhivski i bibliotečki fond Orijentalnog instituta), u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i drugim fondovima Bosne i Hercegovine, zatim u Državnom arhivu u Istanbulu, Vakufskom arhivu u Ankari, te u bibliotekama Istanbula, Konje i Ankare. Akumulirane izvorne podatke pretočio je u kazivanje o brojnim nižim, srednjim i višim obrazovnim institucijama na tlu današnje Bosne i Hercegovine od 1462. godine do u sami osvit dvadesetog stoljeća, tako da bi ovoj studiji daleko više odgovarao naslov *Obrazovne institucije u Bosan-*

skom ejaletu za vrijeme osmanske uprave.

Pojava ove knjige osporava tvrdnju koja je donedavno dominirala u kulturno-historijskim iskazima da je opšta nepismenost u Bosni i Hercegovini u periodu do dolaska Austro-ugarske države u Bosnu i Hercegovinu predstavljala veliko opterećenje državi. Navedena studija daje vjerodostojne podatke o kvantitetu i kvalitetu obrazovnog sistema na prostoru Bosanskog ejaleta (oblast Sandžaka, današnje teritorije Bosne i Hercegovine, kao i dijelova Dalmacije i drugih susjednih oblasti - u današnjoj državi Hrvatskoj). Nakon pojave ove studije više se neće moći donositi slični stavovi o "nepismenosti" stanovništva Bosne i Hercegovine u vrijeme dominacije Osmanske države. Zbog činjenice da je ova studija posthumno objavljena, uprkos velikom naporu njegove supruge Azre Gadžo, desile su se neke materijalne pogreške, na koje je nužno ukazati.

U uvodnom dijelu studije koja predhodi centralnoj temi, a koja je podijeljena na nekoliko poglavlja (*Osvrt na školstvo i obrazovanje u islamu i osmansko školstvo kao jedan od oblika sistema obrazovanja u islamskom kulturnom svijetu*, str. 17-21; *Ustanove islamskog obrazovanja*, str. 21-25; *Školstvo i obrazovanje u Osmanskom carstvu u vrijeme osvajanja Bosne i nakon toga*, str. 25-32; *Nastava i udžbenici*, str. 33-36; *Društveno-historijski razvoj nakon pada pod Osmansko carstvo*, str. 36-46; *Širenje islama i razvoj gradova u 16. stoljeću*, str. 46-55; *Uloga vakufa u podizanju vjersko-prosvjetnih objekata*, str. 55-72; *Vakufi u Hercegovačkom sandžaku*, str. 72-76) autor je sumirao naučno-istraživačke rezultate iz tog domena. Islam se postepeno širio. Pri tome su vrata nauci i obrazovanju ostala širom otvorena. Stoga su i prve obrazovne institucije u islamu bile prve bogomolje u kojima se

učilo pisanje, čitanje i osnove Kur'ana. U daljoj historijskoj etapi proširene su discipline izučavanja u sferi matematike, filozofije, astronomije, medicine, do izgradnje sistema teorijskih i praktičnih vjerskih i naučnih disciplina. Svrha nauke bila je spoznaja Boga i usmjerenje čovjeka, Božijega namjesnika na zemlji.

Obrazovni sistem u Osmanskoj državi izgrađivan je na principima i tradiciji islamskog školstva, njegovanog u Omejadskim i Abasidskim državama, zatim Seldžučkom sultanatu. Elementarno obrazovanje i ženska i muška djeca sticala su u početnim školama- mektebima, gdje su učila pisati, čitati i gdje su sticala znanja o islamu. Nije postojala podjela na razrede, već su svi polaznici sjedili u istoj učionici, a lekcije su usvajali u skladu sa individualnim sposobnostima. Udžbenici i metode su bili usklađeni prema uzrastu. Više i specijalističko obrazovanje sticalo se u medresama različitog ranga.

Uspostavom osmanske vlasti na ovim geografskim prostorima uspostavljeno je po prvi put institucionalno školstvo. Sakralni objekti: tekije, džamije i mesdžidi, koji su predstavljali ishodište urbane cjeline, bili su i prve obrazovne institucije, pored kojih su se izgrađivali samostalni objekti za učenike početnike. Slobodno se može reći da je nastankom prve ćelije urbane sredine, nastajao i obrazovno-prosvjetni centar, čiji se obim, razvojem urbanog prostora i povećanjem brojnog stanja njegova stanovništva, sve više povećavao.

U osmanskom društvenom sistemu obrazovanje i izgradnja obrazovnih institucija počiva na privatnoj inicijativi. Pojedinci su, u ovisnosti od svog materijalnog statusa, izdvajali posredstvom individualnih vakufa dio svojih sredstava i tako podizali sve one institucije koje je trebala društvena zajednica njihovog vremena. U navedenim popisi-

ma vakufa (str. 58-66) navedeni su samo djelimično vakufi pojedinaca koji su uzeli učešća u izgradnji urbanih sredina u raznim dijelovima Bosanskog ejaleta.

Da autor ove studije nije selektivno koristio postojeću literaturu, mogao je uraditi popis vakufa i u drugim dijelovima bivšeg Bosanskog ejaleta, što bi navedenu studiju učinilo kvalitetnijom. Kada autor u popisu vakufa navodi vakuf mesdžida i mekteba Havadže Kemala, pravi identifikacijsku pogrešku (str. 57). Havadže Kemal nije bio posljednji ćehaja Gazi Husrev-bega, već vjerski autoritet koji je dao sagraditi mesdžid na lokalitetu dnašnjeg vakufskog nebodera u ulici Ferhadiji. Navedeni mesdžid, poznatu Ćemalušu dao je podići prije 1515., a postojao je sve do 1940. Pripadao je ljepšim arhitektonskim ostvarenjima, a u blizini je bio mekteb, dvije česme i greblje zidom ograđeno. Havadže Kemal je ima dva sina - Mehmeda i Ibrahima, i dvije kćeri - Hatidžu i Nefisu. Njegova su djeca imala svoje individualne vakufe, čija je ukupna novčana vrijednost iznosila 39.000 akči. Svojim vakufima oni su pomagali opstojanje očevih vakufa.

Gazi Husrev-begov ćehaja, Kemal-beg dao je sagraditi svoj mesdžid, mekteb i medresu 1538. godine. Mesdžid sa grebljem je porušen 1920., a medresa je stradala kada je austro-ugarska vojska napala Sarajevo i popalila ga 1697. i nije više obnovljena. Na strani 60 navodi se da je vakuf zavije Husejna, sina Hasanova u Mitrovici, dok se na stranama 66 i 70 navodi da je u Novom Pazaru, što je pogrešno.

U centralnom dijelu teme "Kulturno-prosvjetne ustanove" pojavljuju se neki propusti. Na strani 77 navodi se da je mesdžid Haseći-hatun podignut 1436. godine, dakle prvi mesdžid na tlu Bosne. Izvori iz druge polovine 15. i iz 16. st. nigdje ne navode taj mesdžid, a također ni mesdžid Nesuh-bega, za koji

se navodi da je sagrađen 1457. na lokalitetu gdje se nalazio mesdžid Mehmed-bega Minetovića. U jednoj bilješci u detaljnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1540. nalazi se bilješka da je Nesuh-beg zavještao novac da se u džamiji Mehmed-bega Minetovića uči Kur'an za njegovu dušu. Mujezinović misli da je u vezi sa tim nastala pogreška da je Nesuh-beg dao sagraditi ovaj objekt. Mektebi i mualimhane su bile početne obrazovne institucije, najčešće podizane uz samu džamiju, ili mesdžid. Teško je prihvatiti tvrdnju autora da su mualimhane niže srednje škole koje su promovisale mualime za potrebe mekteba i da su one bile institucije internatskog tipa. Analizom izvora koji se odnose na ove institucije i u kojima su pojedinačno iskazane specifikacije svih prihoda i rashoda, nismo mogli naći osnovu za navedene stavove. Bogatiji vakufi su djeci u određenim prilikama darovali slatkiše, voće, ili odjevne predmete. Na osnovu ovih izvora prije bi se moglo reći da se radi o početnim školama čija se aktivnost izvodila u individualnim objektima, sagrađenim za tu svrhu, a ne u okviru džamija ili mesdžida. Plate mualima u ovim školama bile su slične kao i u mektebima i ovisile su o vakufskim sredstvima. U popisu vakufa iz 1570. godine za Bosanski sandžak svi individualni mektebi su označavani imenom mualimhane.

Organizacija i program rada u početnim školama utvrđivan je, sa jedne strane, u skladu sa zahtjevima školstva osmanskog obrazovnog sistema i, sa druge strane, po posebnim zahtjevima samog vakifa. Shodno tome, nastavni plan i kvalitet izvođenja nastave nisu bili svuda na istom nivou i ovisili su o materijalnim mogućnostima vakufa. Prema sadržaju vakufnama moglo bi se reći da je u prvom planu mekteba bio odgojni sistem, zatim učenje vjerskih obreda, pismenost i pravilno učenje

Kur'ana. U nekim mektebima učila se sintaksa i kaligrafija. U periodu od 1463. do 1878. podignut je veliki broj mekteba, tako da su sva muslimanska djeca mogla biti uključena u sistem podučavanja. Kada je austrougarska vojska 1697. napala Sarajevo, zapalila je 32 mekteba. Neki od njih više nisu obnavljani. Koristeći raspoložive izvore i selektivnu literaturu, autor je dao pregled mekteba koji su egzistirali u većim i manjim gradskim sredinama, što daje posebnu vrijednost ovoj knjizi. Kada govori o mektebima u Novom Pazaru, navodi i mekteb Husejna, sina Hasanova koji prije 1565. godine bio podignut u Dimitrovici, a ne u Novom Pazaru (Istanbul, BBA,TD No 625, str. 688-727). Kada je Osmanska država počela doživljavati krizu, došlo je do krize i u obrazovanju. Obrazovni sistem gubio je ekonomsku osnovu, a sa tim i svoju vitalnost i efikasnost. Međutim, i u novim okolnostima uspio je održati nivo pismenosti na prostoru Bosanskog ejaleta, što je autor posebno naglasio kao njegovu vrijednost.

Srednje i više obrazovanje sticalo se u medresama, koje se počinju izgrađivati od početka 16. stoljeća. Kako autor ističe, teško je utvrditi broj ovih institucija na prostoru Bosanskog ejaleta, jer su do današnjih dana objekti islamske arhitekture stalno nasilno uništavani. Tragom sačuvanih izvora autor studije je utvrdio da je u Bosanskom ejaletu bilo sagrađeno preko stotinu ovih institucija, što samo za sebe govori o obrazovnom nivou Bošnjaka u tom periodu. Ove medrese su bile različitog nivoa; skoncentrisane su u administrativnim središtima pojedinih sandžaka. Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, Sinan-begova u Novom Pazaru i Memišahova, odnosno Mehmed-begova u Foči po svom obrazovnom profilu predstavljale su svojevrstne sveučilišne institucije - prve takvog tipa na Balkanu.

Knjiga je opremljena indeksom ličnih imena, popisom izvora i literature, što korisnicima knjige omogućava lakše snalaženje među brojnim podacima.

Za očekivati je da će ova knjiga, s obzirom na postojanje velikog broja izvora na istu temu u Istanbulu i Ankari, biti podsticajem za dalje istraživačke napore u ovoj oblasti.

Hatidža Čar-Drnda

TURSKI DOKUMENTI ZA ISTORIJATA NA MAKEDONIJA. POPI SI OD XIX VEK, Knjiga IV, (prijevod, redakcija i komentar Dragi Gorgiev), Arhiv na Makedonija: Matica Makedonska, Skopje 1999., 368 str.

Prošle godine je Arhiv Makedonije objavio IV knjigu iz *Edicije Istraživanja* pod naslovom *Turski dokumenti za istorijata na Makedonija. Popisi od XIX vek*. Prijevod, redakciju i komentar je uradio Mr. Dragi Gorgiev. U ovoj knjizi su obrađena dva tzv. *Temetuat deftera* iz fonda Maliye Nezareti Temettüat, čiji se original nalazi u Osmanskom arhivu u Istanbulu, a odnosi se na Skoplje.

Knjiga sadrži uvodni dio na makedonskom i engleskom jeziku, dva poglavlja u kojima su obrađeni defteri, u prvom "Defter prihoda hrišćana u gradu Skoplju (1845 godina)", a u drugom "Defter prihoda hrišćana - doseljenika u gradu Skoplju (1845 godina)", dok je na kraju dat registar geografskih pojmova.

U uvodnom poglavlju (str. 9-11), autor nas u kratkim crtama upoznaje sa ovom vrstom deftera i naglašava da su to knjige u kojima su sadržani podaci o imovnoj strukturi stanovnika određenog kadiluka, njihovoj profesiji i porezima

koje su plaćali na imetak i prihode od djelatnosti. Sama riječ *temettü*, kako autor ističe, arapskog je porijekla i znači: korist, prihod, dividenda. Termin *temettü vergisi* označava porez koji se uzima od godišnjeg prihoda trgovaca, esnaflija i drugih. Ovaj porez spada u tzv. *ihtisap resmi* koji je uveden 1825/6., u vrijeme sultana Mahmuda II. Inače, *ihtisap* obuhvata, kako autor objašnjava, različite vidove poreza, raznih visina i pod različitim nazivima za sve proizvode za ishranu, piće, oblačenje, kao i poreze na mjesečnu i dnevnu zaradu nazvane *şehriyye-i dekakin* i *yevmiyye-i dekakin*, a uzimani su u gradovima, kasabama, pazarima i vašarima, tzv. panadurima.

U daljem tekstu autor nas informira o posebnom fermanu, donesenom 16. jula 1839., kojim je ukinut porez *ihtisap*, a posebnom uredbom od 25. januara 1840. god. je donesena odluka da se procijene i registriraju godišnji prihodi svih stanovnika Osmanskog carstva koji su ostvarivani u imovini, zemlji, stoci, zanatu i trgovini i da se prema tim prihodima nalože vanredna davanja *tekalifi-i örfiyye*. U periodu između 1839-1858. god. porez *temettü* je spadao u tzv. *birleşik vergi* (zajedničke poreze), kao dio poreza određenih zajednica.

Uputstvom za popis iz 1858. i u suglasnosti sa *Općom popisnom uredbom iz 1860. god.* upisuje se godišnji imetak, zemlja i prihod svakog stanovnika, i po prvi put se prema godišnjoj zaradi određuje porez tzv. "hiljadu i trideset".

U *Odluci za desetinu, zemlju i sitne prihode iz 1879. i 1880.* piše: "Temettü je porez koji se uzima u određenom rasponu od godišnje zarade onih koji se bave trgovinom i zanatstvom. Visina poreza se povećava ili smanjuje u saglasnosti sa *carskom iradom*, koja se temelji na finansijskom budžetu."

Počevši od te godine visina poreza je iznosila "hiljadu i četrdeset", a 1885. god. "hiljadu i pedeset". Kasnije se ovaj porez određuje ne samo na godišnju zaradu zanatlija i trgovaca nego i na platu državnih službenika i naziva se *kazanç vergisi*. Ovaj termin ima isto značenje kao i prethodni *porez na zaradu, prihod*.

Nakon što nam je dao kratak presjek vrsta poreza i uredbi vezanih za davanje poreza u periodu od 1925/26. god. do 1880. godine, autor nas uvodi u sadržinu ova dva deftera iz 1845. godine, u kojima je popisana raja grada Skoplja.

U prvom defteru pod naslovom *Defter za prihode na hristjanite vo gradot Skopje (1845)* (str. 17-301), koji se čuva u spomenutom fondu pod brojem 15476, popisano je svo hrišćansko stanovništvo (*yerlu raaya* - domaća raja), kao i njihov imetak, zanat, zemlja koju posjeduju i prihodi koje dobivaju od tog imetka i zanata. Popis je vršen po mahalama i po domaćinstvima tako što svaki od njih ima svoj poseban broj. U okviru tih domaćinstava popisivani su samo nosioci tih domaćinstava sa cjelokupnim imetkom. Za svaku novu mahalalu popis domaćinstava počinje od broja jedan, dok se broj domaćina - nosilaca domaćinstva nastavlja na prethodnu mahalalu. U okviru svakog domaćinstva naveden je zanat kojim se bavi glava porodice i cjelokupan imetak te porodice u momentu popisa (zemlja, vinograd, stoka, kuće, dućani, krčme, hanovi), bilo da je njime raspolagala ili ga je davala pod zakup, ili uzimala pod najam. Uz svako od ovih imanja je naveden prihod za 1844. god. i približno očekivani prihod za narednu 1845. godinu. Na kraju svake upisne jedinice je dat cjelokupan predviđeni prihod od imetka i zanatstva. U okviru te jedinice upisani su i porezi koje je domaćinstvo plaćalo u prethodnoj godini: registriran je poseban porez na zanat; zatim posebna davanja

na prihode od vinograda, od zemljoradnje i od stoke ukoliko je domaćinstvo raspolagalo svim ovim vrstama imovine. Na kraju je upisana i poreska kategorija *džizje* kojom je oporezovan nosilac domaćinstva. Na temelju ovih podataka dobivamo jednu jasnu predstavu o imovnoj strukturi hrišćana u Skoplju sredinom prošlog stoljeća. Korištenjem ovih podataka moguće je proučiti društveno-ekonomski položaj raje, njenu socijalnu i profesionalnu strukturu kako bi se sagledao nivo razvoja hrišćanskog građanskog sloja ne samo u ovom gradu nego analogno tome i u drugim gradovima Makedonije.

Drugi defter, čiji je naslov *Defter za prihodite na hristijanite dojdenci vo Skopje (1845. godina)* (str. 301-363), pod brojem 15472, se odnosi na hrišćane-strance, odnosno raju koja je došla iz drugih gradova i sela. Ovi hrišćani su se zaposlili kao zanatlije ili trgovci, ili su iznajmili imanja i dućane i izjasnili se da će ostati u gradu. U popisu su podijeljeni u dvije grupe: oni koji stanuju u gradu više od tri godine i obuhvaćeni su lokalnim zakonima i oni koji su u gradu kraće od tri godine i još uvijek nisu obuhvaćeni tim zakonima. Svaki od njih registriran je u esnafu kojem pripada (npr. terzije, ćurčije, mutapčije, svilari, platnari, užari, pekari, simitčije, kasapi, svječari, kujundžije). Pored toga registrirano je i mjesto iz kojeg dolazi, za neke od njih mjesto boravka u Skoplju, njihova poreska kategorija za džizju, dužina trajanja njihovog boravka u gradu, kao i predviđeni godišnji prihod. Na ovaj način su navedeni najvažniji podaci o privremenim žiteljima grada tako da nam mogu ponuditi interesantne informacije o više aspekata života grada.

Treba napomenuti da su ovaj četvrt-oj knjizi iz serije *Turski dokumenti za istorijata na Makedonija. Popisi od XIX vek* prethodile još 3 knjige. Prva knjiga je izašla 1996. godine, 1997. godine

druga, potom treća 1998. i konačno četvrta knjiga, o kojoj je prethodno bilo riječi, 1999. godine.

U prvoj knjizi su mr. Dragi Gorgiev, mr. Ahmet Šerif i Lili Blagaduša obradili četiri deftera iz prve polovine 19. stoljeća. U dva deftera pod nazivom *Yoklama defteri* su bilježene promjene među hrišćanskim stanovništvom. U prvom je obuhvaćen Skopski kadiluk u periodu 1833/34. godine, a u drugom defteru je obuhvaćen Veleški kadiluk iz 1852. godine. U slijedećem defteru su registrirani esnafi u gradu Lerinu i raja iz okoline Lerina iz 1834/35. godine, a defter iz 1837/38. predstavlja popis vakufske imovine u gradu Bitolu. Na kraju knjige su indeks termina i registar geografskih naziva.

Druga knjiga sadrži pet deftera iz perioda od 1840-1850. godine, čiji originali se nalaze u Osmanskom arhivu u Istanbulu. Tri deftera se odnose na grad Skoplje i skopski kadiluk, jedan na grad Bitolu i bitolski kadiluk i peti na grad Veles. Deftere u ovoj knjizi je obradio mr. Dragi Gorgiev.

U prvom defteru za grad Skoplje iz 1846. godine je popisana raja i Jevreji koji su dolazili sa cijelog područja Balkana i povremeno boravili u Skoplju i tu plaćali lični porez, a ne u kadilucima iz kojih su dolazili. U druga dva deftera za ovaj grad popisano je hrišćansko, cigansko-hrišćansko stanovništvo u kasabi Skoplje za 1847/48. i jevrejsko stanovništvo koje je živjelo 1848/9. godine u Skopskom kadiluku. Najstariji defter za Bitolu iz 1841/42. godine predstavlja popis imena i poreskih kategorija osoba koje su zbog trgovine napustile Bitolu i nije bilo moguće pokupiti džizju za navedenu i prethodnu 1840/41. godinu. Peti defter se odnosi na grad Veles za 1849/50. godinu i predstavlja popis trgovaca-hrišćana koji imaju berat i ferman od sultana sa pravom da trguju u cijeloj Evropi. I ova

knjiga na kraju ima urađen registar geografskih naziva.

Treću knjigu je također priredio Dragi Gorgiev. Ona sadrži sedam deftera iz različitih fondova koji se odnose na gradove: Štip, Skoplje, Prilep, Tetovo, Kočani i Gostivar za period od 1838-1847. godine.

Prvi u ovoj knjizi i najstariji je (nažalost nepotpun) defter za Štip koji datira iz 1838. godine, a u njemu je popisano hrišćansko stanovništvo samog grada i dijela Novog Sela koji je predstavljen kao mahala kasabe Štip.

Drugi defter obuhvata muslimane koji su u došli u grad Skoplje iz drugih kadiluka radi bavljenja trgovinom ili nekim zanatom, a boravkom u gradu više od tri godine stekli su pravo da postanu žitelji Skoplja, kao i oni koji su boravili manje od tri godine i još uvijek nisu stekli pravo na građanstvo.

Slijedeći defter, kao i prethodni, je uzet iz istog fonda (Maliye Nezareti Temettüat) za 1844. godinu, a u njemu su popisani prihodi skopskih Jevreja.

Nakon ovoga deftera slijede 2 deftera za grad Prilep iz 1844., odnosno 1845. godine u kojima je popisana raja iz prilepskog kadiluka koja je otišla radi trgovine u druge kadiluke i tamo plaća džizju, te na raju koja je došla iz drugih kadiluka u grad Prilep radi trgovine i privremeno boravi u gradu i tako plaća propisanu džizju.

Defter iz 1846/7. obuhvata popis hrišćanskog stanovništva iz Tetova i okoline, te Gostivara, koji je tada imao status sela.

Na isti način su popisani i hrišćani iz Kočanskog kadiluka za 1846/7. godinu, kao i raja sa privremenim boravkom u toj kasabi, te cigani-hrišćani i cigani-muslimani koji žive u samoj kasabi. Kao prethodne knjige i ova ima na kraju registar geografskih naziva.

Mubera Bavčić